

Cervera i la Segarra sota les bombes. Els bombardejos aeris damunt la comarca durant la Guerra Civil (1938-1939)

Jordi Oliva i Llorens

1. Introducció

Durant la Guerra Civil de 1936-1939 l'ús de l'aviació prengué un protagonisme inesperat com a arma militar. Només cal veure els efectius de què disposaven l'aviació franquista i l'aviació republicana a l'inici del conflicte i els que hi hagué a la fi, tant en nombre d'unitats com pel que fa a l'evolució tècnica. Si es desenvolupà tant aquesta arma militar a diferència de les altres, en bona part fou perquè l'aviació permetia moure-la amb facilitat, concentrant-la o dispersant-la totalment o parcialment, de manera ràpida i en qualsevol lloc més o menys habilitat, a la vegada que també permetia accionar-la amb la mateixa velocitat per atacar objectius o defensar-se d'atacs enemics. Amb l'aviació la guerra no es limità només als fronts de combat sinó que es traslladà a la rereguarda seguint la lògica d'una guerra total en què tan important era destruir la capacitat militar de l'enemic com colpir la moral de la rereguarda, atacant objectius no militars que afectaven població civil indefensa. No podem oblidar, tampoc, en l'evolució de l'aviació el context prebèl·lic i de preparació de la II Guerra Mundial, que convertí la Guerra Civil en camp de proves de les aviacions italoalemanya, i també soviètica, els països de les quals n'esdevindrien els grans proveïdors. En aquest sentit, no es tractà solament de mesurar la resposta de l'armament nou utilitzat sinó també la capacitat i efectivitat en l'ús del bombardeig estratègic i tàctic¹, sobretot del primer, utilitzat en primer lloc per l'aviació italiana, més

¹ El bombardeig tàctic consisteix en realitzar atacs sobre les forces immediates al camp de batalla i que prenen part directa en el combat i el bombardeig estratègic consisteix en què els atacs es realitzen sobre les bases de proveïment o zones en les que l'enemic obté la seva potència militar. El mariscal anglès Sir Hugh Trenchard (1873-1956) i el general italià Giulio Douhet (1869-1930) foren els personatges que més

mortífer, arbitrari i indiscriminat, que fou motiu de condemna internacional, i que fins i tot féu reaccionar el mateix Franco².

Les fonts indiquen que Catalunya concentrà el 70 per cent dels bombardejos aeris sobre la rereguarda. La Segarra no quedà exempta de patir-ne els efectes i, contràriament al que pugui pensar-se de bell antuvi, la quantitat i intensitat de les accions aèries de l'aviació de Franco sobre la comarca no deixen marge de dubte sobre la importància estratègica que els rebels li atorgaren, sobretot a partir de la primavera de 1938, després de l'enfonsada del front d'Aragó i la conversió d'aquestes terres en lloc militaritzat d'immediata rereguarda. El cas és que, sovint, els objectius teòricament militars compartien un mateix espai urbà, on es desenvolupava la vida quotidiana de molts homes i dones indefensos que passaren també, sense saber-ho, a convertir-se en objectiu.

Durant l'any 1937, dos breus informes recollits pels serveis d'espionatge franquista situaren la Segarra, i especialment Cervera, en el mapa d'objectius militars de l'aviació de Franco. Els documents ens han permès constatar la participació local en l'elaboració, per bé que amb algun error, de la informació que després serviria per fixar definitivament els objectius a bombardejar.

influir en la idea de desenvolupar un gran potencial aeri i de l'ofensiva aèria de llarg abast. Tant Trenchard com Douhet creien que el punt decisiu de l'acció contra l'enemic havia de ser dirigit contra la població mateixa i com a instrument d'aquesta ofensiva aèria. El debat sobre l'ús d'un i altre tipus de bombardeig enfrontà les visions contraposades d'alemanys i italians. Els primers eren més favorables al bombardeig tàctic mentre que els segons, seguint la doctrina Douhet o Trenchard, defensaven el bombardeig estratègic massiu. Fou precisament l'*Aviazione Legionaria* italiana la que colpí més sistemàticament la rereguarda catalana seguint aquesta estratègia, sobretot a partir del mes de desembre de 1937 quan el mateix Mussolini ordenà el reforçament de l'Aviació de les Balears amb el "deure" –com recullen Domènech i Zenobi– d'aterrir la rereguarda roja i especialment els centres urbans. Només cal recordar els terribles bombardeigs de Barcelona dels dies 16, 17 i 18 de març de 1938 per adonar-nos-en de l'ús d'aquesta estratègia per part de Mussolini, amb el vistiplau de Franco. DOMÈNECH; ZENOBI, 2007, 28.

² El 28 de març de 1938, el general Alfredo Kindelán, com a cap de l'Estat Major de l'Aire franquista, i per ordre expressa del Generalísimo, signa la "*Instrucción General nº 30*" sobre "*Prohibición de bombardear el casco urbano de poblaciones*". El text deia el següent: "*I. - En lo sucesivo y a partir de la fecha de la presente Instrucción no se efectuarán bombardeos del casco urbano de poblaciones sin una orden expresa de la Jefatura del Aire. II. - Si le fuera necesario a alguna G. [Gran] Unidad de tierra el bombardeo de determinada población, hará la petición por conducto de su Jefe de Enlace de Aviación al C. General del Aire. III. - Las Unidades aéreas que reciban como misión atacar objetivos que se expresen con el nombre de alguna población entenderán deben atacar los alrededores de la población y no el casco urbano de la misma*". *Archivo General Militar de Ávila. Instituto de Historia y Cultura Militar. Ministerio de Defensa (AGMAV), C.2606, Cp. 50 / 1*. Tot i l'ordre, els bombardejos sobre ciutats obertes continuà fins a la fi de la guerra.

Mentre això passava, la rereguarda segarrenca visqué amb relativa inquietud el perill de poder convertir-se en objectiu de l'aviació. A Cervera, per exemple, no fou fins el novembre de 1937 que hom contemplà els bombardeigs sobre la ciutat com una possibilitat real, circumstància que portà les autoritats locals a la constitució, tot i que de manera tardana, de la Junta de Defensa Passiva de Cervera i l'organització dels serveis de defensa de la població en cas d'atac aeri. Les bombes de l'aviació rebel caigueren damunt la Segarra, per primer cop, a començament d'abril de 1938, però no fou fins el 3 de desembre que aquesta mateixa aviació atacà obertament un nucli urbà, en aquest cas Cervera. A partir d'aquí les accions aèries sobre la Segarra s'anaren succeint repetidament, amb molta més intensitat durant el mes de gener, amb unes conseqüències globals, en costos materials però sobretot en vides humanes, enormes i difícils d'oblidar.

L'article, doncs, intentarà donar resposta, per bé que amb algun dubte més que raonable, als interrogants sobre els motius pels quals la Segarra passà a convertir-se en objectiu de l'aviació militar, sobretot la del bàndol rebel, de quina manera s'hi arribà, quan i sobre quins objectius s'efectuaren els atacs, de qui fou l'autoria, com s'organitzà la defensa de la població civil contra aquests atacs, i quines conseqüències humanes i materials se'n derivaren.

2. *La fixació dels objectius*

La fixació dels objectius segueix un procés lent i continuat, no sempre suficientment contrastat, que comença amb la recollida d'informació per mitjà dels diferents serveis d'informació, tant de les unitats militars de l'exèrcit com dels serveis d'espionatge civils i militars organitzats amb aquesta finalitat, a partir d'una xarxa de col·laboradors i confidents que actuen des de l'interior, de les informacions procedents dels evadits i dels reconeixements aèries de l'aviació. Des de les primeres informacions sobre serveis i infraestructures militars a la Segarra, el juny de 1937, fins a la darrera versió d'objectius coneguda, el 8 de desembre de 1938³, just quinze dies abans de l'inici de l'ofensiva sobre

³ La relació d'objectius s'inclou en l'ordre particular de preparació de l'ofensiva final sobre Catalunya, signada a Saragossa aquest mateix dia 8 per Alfredo Kindelán, cap de l'aviació franquista, en què s'informava de l'objectiu general de l'aviació, es dividia el territori en cinc grans àrees d'acció repartides entre les grans unitats d'aviació, i s'incorporava l'índex d'objectius i la seva localització, bàsicament dels quarts generals, objectius estratègics, objectius militars localitzats per reconeixements fotogràfics, punts sensibles de la xarxa ferroviària catalana i itineraris de les comunicacions telefòniques. AGMAV, C.2598, Cp.42.

Catalunya, havia passat més d'un any i tanmateix en la relació d'objectius hom hi detecta errors greus de localització, fins i tot d'existència, que mostren la descoordinació entre serveis d'informació, la poca fiabilitat de les fonts i l'escàs o nul contrast i actualització dels objectius, amb l'agreujant que un error podia conduir –com així passà en més d'una ocasió–, a bombardejar objectius militars que, en realitat, havien deixat d'existir.

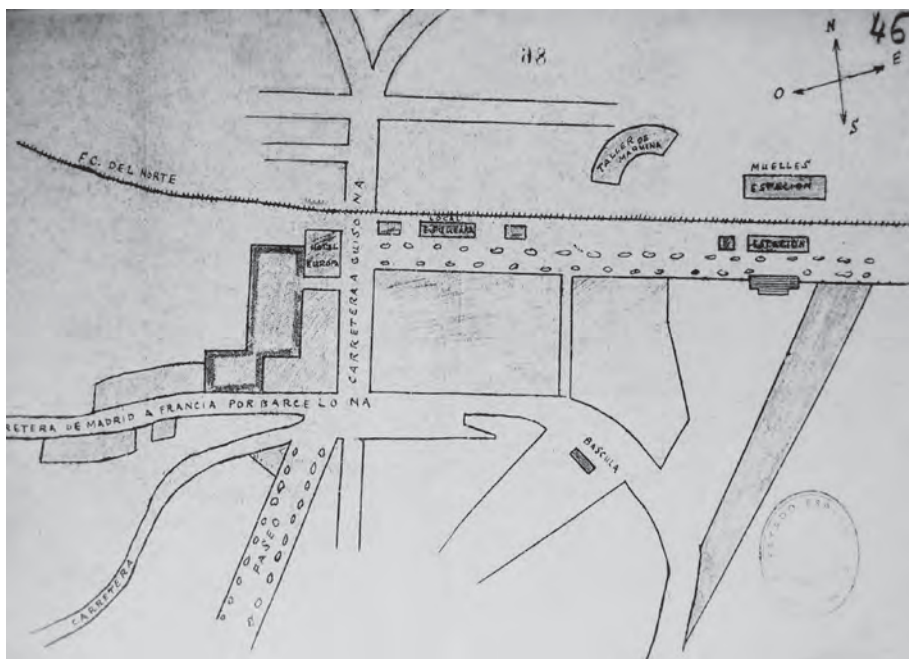
2.1. Cervera, objectiu important de l'aviació de Franco a Catalunya

Cervera i rodalies aviat es trobaven en l'ull de mira de l'aviació rebel, gràcies a les informacions que rebia el *Cuartel General del Generalísimo*, a Burgos, recollides i canalitzades pels serveis d'espionatge del *Servicio de Información de la Frontera del Norte de España* (SIFNE), del *Servicio de Información Militar* (SIM), i més tard, amb la unificació d'ambdós serveis, del *Servicio de Investigación y Policía Militar* (SIPM), gràcies a la xarxa d'agents i espies de l'interior, i d'evadits de la zona republicana⁴. A partir del mes de juny de 1937, a l'oficina del SIM de Sant Sebastià, es començà a sentir el nom de Cervera a partir de diverses informacions que apuntaven, totes elles, a un dels objectius militars clau de l'aviació, un taller de fabricació de material de guerra. La informació fou recollida el 5 de juny de 1937 i la facilità l'excalcalde de la ciutat Ricard Sala Aldomà⁵. Aquest taller de fabricació de material de guerra era situat en un antic garatge propietat d'Agustí Riu, convertit al començament de la guerra en taller col·lectivitzat de serralleria mecànica amb entrada per la

⁴ Un document sobre "*Instrucciones a nuestros agentes en campo rojo*", de data 11 de gener de 1937, que és enviat a diversos grups que actuen en zona republicana a favor dels militars rebels (o de la *Causa Nacional*, com l'anomenen aquests) tenia com a objectiu regular l'acció dels grups o col·laboradors, orientar la informació i fixar normes d'acció dissolvent a la rereguarda així com de col·laboració individual en el descrèdit de la política dels dirigents marxistes [sic], en l'augment del descontentament de la gent, en actes de sabotatge, en la desmoralització, etc... El mateix document, sota l'epígraf "*Objetivos de la información para los agentes nacionales en zona roja*", indicava la naturalesa d'aquests i la informació que s'havia d'aportar sobre l'establiment de línies de fortificació a la rereguarda del front, concentracions de tropa a la rereguarda i els seus moviments. AGMAV, *Cuartel General del Generalísimo* (CGG), Arm. 5 L. 274 Cp. 10.

⁵ Ricard Sala Aldomà fou alcalde de Cervera durant el bienni negre, entre 1934 i 1936. Després de la guerra també formà part del primer consistori com a tinent d'alcalde. Marxà de Cervera al començament de la guerra i residí a Sant Sebastià, al carrer Fuenterrabía, núm. 8, 2n pis, que és des d'on informa l'espionatge franquista. Un cunyat seu, Francesc Aymerich Guillemot, fou assassinat el 12 d'agost de 1936 a la finca del Pastoret, partida de Matarcarnera, a mans de membres del comitè de Cervera. És probable que l'excalcalde també formés part de la llista de possibles víctimes d'aquell comitè.

carretera de Madrid a França, avui avinguda de Catalunya, i sortida per la part posterior, pel carreró que limitava amb l'antic Hotel Europa, al carrer Victòria, núm. 46. Segons la informació del confident el taller mecànic, era destinada a “...la terminación de cuerpos de ametralladora. En la otra nave se fabrican granadas”. La testificació anava acompanyada d'un croquis, probablement dibuixat pel mateix exalcalde o a partir de les seves indicacions, força rudimentari i del qual es conserven dues versions, on indicà la localització exacta del taller dins el plànol de Cervera⁷. La informació es transmeté el 9 de juny de 1937 a

Segona versió del croquis del sector nord de Cervera, on s'ubicà el taller de fabricació de material de guerra, assenyalat en vermell a l'original. El dibuix serví per fixar l'objectiu en el plànol de la ciutat. AGMAV, CGG, C. 2888/1; o bé *Documentación Nacional* (D. N.), Arm. 31, L. 4, Cp. 5, doc. 86.

⁶ Durant els mesos de març i abril de 1937, per exemple, el comitè del Taller Col·lectiu de Serralleria Mecànica i l'Ajuntament de Cervera intercanviaren diverses cartes amb la Comissió de la Indústria de Guerra en relació amb la sol·licitud que diversos treballadors del taller, en edat de ser mobilitzats per la guerra, feren a l'Ajuntament per tal de beneficiar-se del decret sobre mobilització industrial. Arxiu Comarcal de la Segarra (ACSG), Fons Municipal de Cervera. Correspondència (1937).

⁷ En el plànol s'hi situava, a més a més, l'Hotel Europa, la via del tren, el taller de màquines del ferrocarril, el moll de càrrega, l'estació, la bàscula municipal, les carreteres de Rocafort de Queralt i de Guissona, el passeig del Portalet i el local d'Ezquerria (sic) del passeig de l'Estació.

instàncies superiors, amb confirmació datada del 8 i 9 de juny, recollida ja per l'Estat Major de l'Aire franquista en aquests termes: “*Antiguo garage destinado a terminación de cuerpos de ametralladoras y fábrica de granadas*”⁸. Deduïm, a partir de diversos resums d'objectius, gairebé tots sense data, però amb tota probabilitat de 1938, que l'interès de l'aviació per aquest taller i aquesta fàbrica no fou prioritari pel fet de tractar-se d'un taller menor de complements, a diferència, per exemple, de la fàbrica de Trepat de Tàrraga, que sí figurà en tots els resums i índexs d'objectius consultats; probablement per això és atacada ja, amb l'ensurt de molts cerverins, el 5 d'abril de 1938. Aquesta circumstància la podem constatar en comprovar que en el “*Resumen de objetivos de la provincia de Lérida hasta el 30 de junio de 1938*” no hi figura, encara, Cervera.

La informació de 9 de juny de 1937 sobre el taller de fabricació de material de guerra de Cervera s'amplià amb una de nova, de 31 de juliol de 1938, procedent del SIPM a partir de la declaració de l'agent andorrà establert a Sant Julià de Lòria Estanislau Puiggròs⁹, en la qual s'informava del trasllat a Cervera, des del Poble Nou de Barcelona, de la fàbrica Filfer; en aquesta fàbrica –seguiu– “*actualmente se fabrica material de guerra*”. La nota afegia que també s'havia traslladat a Cervera la maquinària de la Tabacalera de Tarragona: “*Esta maquinaria ha sido instalada en un garage de la ciudad, ignorándose a qué fines está destinada*”¹⁰. Aquesta informació, junt amb una segona versió del croquis, es transmet des de Burgos, el 2 d'agost de 1938, a l'Estat Major de l'Aire franquista. Una altra nota suposadament actualitzada pels mateixos serveis d'espionatge, datada a Saragossa el 30 de novembre de 1938, afegia que “*además de los tres señalados [fa referència a objectius] existen dos fábricas de material de guerra: la “FIL FER” establecida antes en Pueblo Nuevo; y la maquinaria dedicada a la producción de cartuchería. No hay dado [sic] alguno del emplazamiento de la primera; y respecto a la segunda solamente se sabe que ha sido montada en un amplio garage*”¹¹. El segon garatge a què feia referència

⁸ AGMAV, CGG, SIPM, C. 2888/1; AGMAV, C.1311, Cp. 6, doc. 1/1; AGMAV, CGG, Arm. 31, L.4, Cp. 5, doc. 85 i 86.

⁹ L'agent treballà com a informador de l'Oficina de Perpinyà sota l'indicatiu 1012. Ingressà al SIFNE abans de març de 1938. El febrer de 1939 encara es trobava actiu al servei del SIPM. AGMAV, C. 2954, Cp. 16 D. 1 / 41, 60 i 80.

¹⁰ AGMAV, CGG, SIPM, C. 2884/26.

¹¹ Segurament eren dos. En aquelles dates, l'espionatge ja havia identificat, i localitzat sobre plànol, el dipòsit de municionament, un segon taller de fabricació de material de guerra i l'edifici on es concentrava bona part de la tropa destinada a Cervera. Cal observar la dificultat per donar una versió definitiva de

la nota probablement era el taller del Solé, a la carretera d'Agramunt¹², que l'espionatge no va acabar mai d'assenyalar sobre el plànol de la ciutat.

El segon objectiu de Cervera es començà a fixar a la darrera de 1937 i té com a punt de referència l'edifici de la Universitat. En aquesta ocasió, però, l'oficina d'Irun del SIFNE informà, primer erròniament, que “...en la Antigua Universidad de la ciudad de CERVERA (Lérida) se halla instalado el Cuartel General del Frente de Aragón”, i després, amb una segona nota de desmentiment, més aproximada, va indicar que el que hi havia instal·lat era, en realitat, la Plana Major de l'Aviació de l'Exèrcit de l'Est. Aquesta informació es remeté des de Burgos, el 27 de desembre de 1937, al *Gobernador Militar de Baleares*, i refermà i fixà definitivament l'Estat Major de l'Aire franquista el 21 de febrer de 1938¹³. Es tractava d'una informació prou veraç, tal com hem pogut constatar en la documentació de Cervera que ens informa de la important presència de serveis d'aviació a la ciutat des de la darrera de 1937 i durant els primers mesos de 1938, però sobretot en poder constatar la presència, el febrer de 1938, del cap de la 3a Regió Aèria Alfonso de los Reyes González Cárdenas, el qual, amb tot l'Estat Major, tenia el quarter general instal·lat als Comtals¹⁴. Finalment, sobre aquest objectiu, un evadit amplià les notícies que es tenien de l'edifici i informava en data 5 de febrer de 1938 que en “*la finca conocida por ‘Universidad de Cervera’ en el pueblo de Cervera (Cataluña) por su situación es considerada como posición más importante para proteger Barcelona; es lugar preferente de concentraciones rojas*”¹⁵. Encara una notícia

l'objectiu, ja que s'afegeix a cada nota un punt més de confusió. AGMAV, CGG, Arm. 31, L. 4, Cp. 5, doc. 97; CGG, SIPM, C. 2884/26; CGG, Arm. 31, L.4, Cp. 5, doc. 85 i 86.

¹² Testimoni d'Agustí Batalla. *La Veu de la Segarra* (12-12-2008).

¹³ La nota deia: “*Según otra información que nos merece más crédito lo que existe en Cervera es la PLANA MAYOR DE AVIACIÓN del Ejército del Este. Y de acuerdo con este último informador el Cuartel General está instalado en las oficinas de la Casa Cros en Lérida, en la Rambla Fernando*”. AGMAV, CGG, SIPM, C. 2884/26; CGG, Arm. 31, L. 4, Cp. 5, doc. 87.

¹⁴ Ens ho prova una carta, datada a Cervera el 12 de febrer de 1938, en què el cap de l'aviació republicana posava a disposició de l'Ajuntament la Banda de Música de Prefectura d'Aviació “...a fin de colaborar [sic] a la fiesta conmemorativa del día 16 de Febrero de 1875”. La Tercera Regió Aèria incloïa les províncies de Barcelona, Tarragona, Lleida i Girona, així com els territoris ocupats de l'Aragó. Inicialment tingué de cap el coronel Felipe Díaz Sandino, que cessà en ser designat conseller de Defensa de Catalunya, essent substituït pel tinent coronel Alfonso de los Reyes. Altres serveis que hi identifiquem, també per diverses cartes a l'Ajuntament, són la presència del 3r Batalló d'Aviació, del *Grupo de Banderas de Fusileros*, del servei d'Aeroquímica, de la Prefectura de Sanitat i de la DECA, tots serveis d'aviació. ACSG, Fons Municipal de Cervera. Correspondència (1938); *Archivo Historico del Ejército del Aire* (AHEA), A-1932.

¹⁵ La declaració afegia, encara, que “*los muros de este edificio correspondientes á [sic] la planta baja*

posterior, datada del 14 de març, informà que a l'edifici hi havia concentrats uns 500 soldats d'aviació¹⁶.

El tercer punt, i definitiu, que s'assenyalà en el plànol de Cervera com a objectiu ve precedit d'una nota de la subcentral d'Irun, emesa pels serveis del SIPM el 6 d'abril de 1938, segons la qual l'agent 88, que actuava des d'Andorra la Vella¹⁷, informava d'una important concentració de material de guerra a Cervera, procedent de la retirada del front d'Aragó, i els refermava una notícia anterior a partir de la qual Cervera s'hauria de convertir, per la seva posició estratègica, en el lloc escollit per portar a terme la resistència a l'avanç de l'exèrcit franquista¹⁸. Aquesta notícia, prèvia a l'establiment del tercer objectiu i perfectament relacionable pel fet de produir-se en el context de l'enfonsada del front d'Aragó i de la militarització de la rereguarda segarrenca, dóna pas a una nova informació que l'Estat Major de l'Aire franquista fixà en data 12 de juliol de 1938, segons la qual *“a 300 metros antes de llegar a Cervera por la carretera de Lérida, al S. de ésta y a unos 300 metros, hay una casa aislada cubierta con teja normal y no fácilmente visible, convertida en depósito central de municiones que abastece el frente de Lérida, Balaguer y parte de Tremp”*. Es tractava, en realitat, de la Torre del Camps, sobre mateix del Mas Duran¹⁹. Efectivament, les informacions d'aquell 12 de juliol sobre el dipòsit de Cervera eren ben certes, cosa que hem pogut verificar amb la documentació del *Grupo de Ejércitos de la Región Oriental* (GERO), que establí a Cervera el centre de lliurament de municions i el dipòsit de municions núm. 1, juntament amb Solsona i Calaf on s'emplaçaren els dipòsits 2 i 3 respectivament²⁰.

y 1r piso son de hormigón de 1,40 metros de espesor y los del 2º y 3º pisos que también son de hormigón, su espesor es de un metro”. AGMAV, C. 1311, Cp. 6, doc. 1 / 1.

¹⁶ AHEA, A-1932. El testimoni de Josep Grau Soler, per bé que sense massa detall, esmenta l'estada als Comtals i a l'edifici de la Universitat de Cervera, en aquest darrer lloc durant tres mesos. CAMPS; OLCINA, 2006, 391.

¹⁷ AGMAV, C. 2954 Cp. 16 D. 1 / 62.

¹⁸ A l'abril de 1938, després de l'èxit de l'ofensiva d'Aragó, la possibilitat que Franco atacés Catalunya, com a continuació de l'Aragó, era ben real, i així es creia des de diferents àmbits civils i militars. AGMAV, CGG, SIPM, C. 2932/28.

¹⁹ El Mas Duran també tindrà un ús militar a partir de la primavera de 1938 després que fos magatzem de fons documentals i valors artístics del Departament de Cultura de la Generalitat.

²⁰ Remetem al treball de documentació sobre el XVIII Cos d'Exèrcit Republicà que elaborà Francesc Closa a partir de la consulta dels fons militars. CLOSA, s. d., 211.

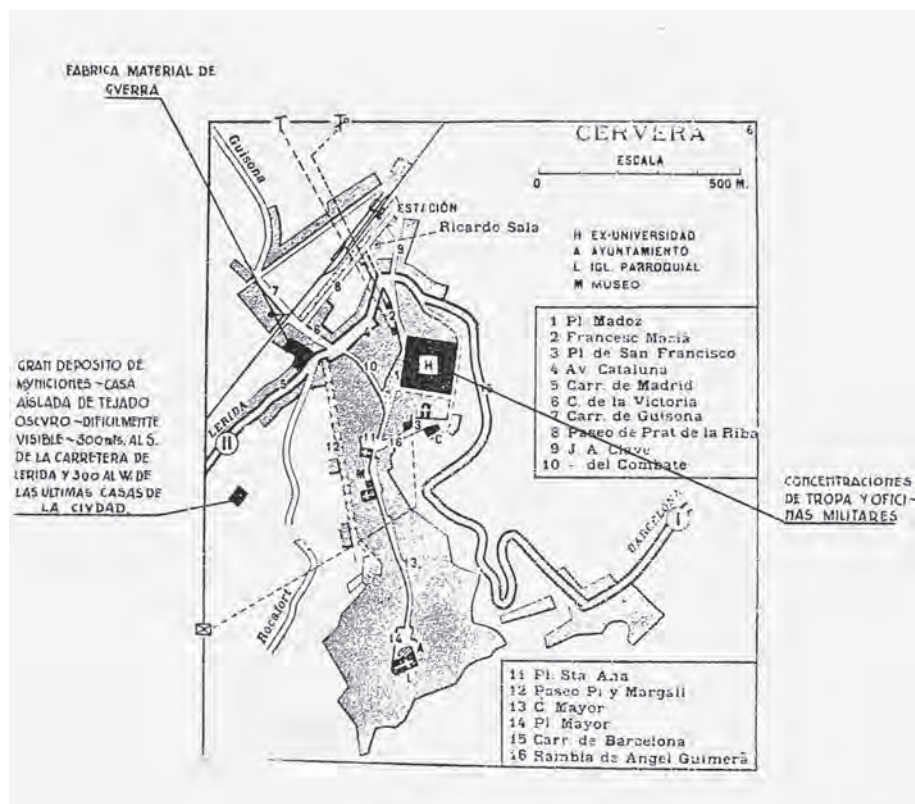
En primer terme, a l'esquerra, el Mas Duran. Al seu darrere la Torre del Camps, on s'ubicà el dipòsit de municionament de l'Exèrcit de l'Est. Foto de la dècada dels anys 1920. Fototípia Thomas, reproduïda a RAZQUIN, 2008, 109.

Un dia després, el 13 de juliol, el SIPM ampliava la informació al cap de l'Estat Major de l'Aire, gràcies a la declaració d'un evadit, que també donava pistes sobre un polvorí a Arbeca i un dipòsit de munició a Borges Blanques, en aquests termes: *“En Cervera y a 300 metros del mismo, debajo de la carretera que viene de Tárrega a Barcelona, en su lado derecho y separada unos 300 metros de ella, en una casa aislada, cubierta con teja normal y no fácilmente visible, tienen los rojos un depósito central de municiones que abastece el frente de Lérida, Balaguer y algo de Tremp. El movimiento diario es de unos 25 a 30 camiones grandes”*²¹.

Amb la informació, més o menys contrastada, els serveis de cartografia de l'Estat Major de l'Aire franquista confeccionaren, probablement durant la tardor de 1938, el plànol definitiu de localització dels tres objectius de l'aviació a Cervera²².

²¹ AGMAV, CGG, Arm. 31, L. 4, Cp. 5, doc. 96; CGG, Arm. 31, L. 4, Cp. 4, doc. 53.

²² Del plànol finalment confeccionat se'n conserven, als arxius de Villaviciosa i d'Àvila, almenys tres

Plànol definitiu dels objectius militars de l'aviació franquista a Cervera. Com a curiositat, inclou la propietat de l'excalcalde Ricard Sala, el qual devia comptar, ben ingènuament, que les accions de bombardeig de l'aviació franquista s'efectuaven sempre amb gran precisió. AGMAV, C. 2128, L. 4, Cp. 5 / 107; CGG, Arm. 31, L. 4, Cp. 4, docs. 56-64.

Tot amb tot, i malgrat l'àmplia documentació recopilada sobre objectius de la Segarra, no fou fins el mes de novembre de 1938 que Cervera i Sant Guim de Freixenet figuraren, per dir-ho d'alguna manera oficialment, en la relació

versions. En totes hi ha indicats els principals edificis (Universitat, Paeria, Església parroquial i Museu, com a més visibles, però també correus, estació del ferrocarril, capella de Santa Anna (actualment desapareguda), església de Sant Agustí, antic convent de Sant Francesc de Paula, tres habitatges, que poden ser oficines militars o altres serveis, i també els principals carrers de la ciutat, i els accessos per Guissona, Barcelona, Lleida i Rocafort de Queralt. Destaca la senyalització en tots els mapes de la propietat de l'excalcalde Ricard Sala i Aldomà. El primer dibuix mostra el plànol amb tota aquesta informació però net d'objectius. En una segona versió, a mà, s'hi afegeix la Torre del Camps. En la tercera, i definitiva, s'hi assenyalen i identifiquen els tres objectius estratègics que havien d'atacar: el dipòsit de municions (Torre del Camps), fàbrica de material de guerra (garatge d'Agustí Riu) i concentracions de tropa i oficines militars (Universitat). AGMAV, C.2128, L. 4, Cp.5 / 107 i 112.

d'objectius militars a bombardejar de la província de Lleida²³. Finalment, el *Cuerpo de Ejército de Aragón*, en un "*Informe sobre Cuarteles Generales y servicios del enemigo, frente al sector de este Cuerpo de Ejército*", datat el 8 de desembre de 1938, parlava de que "*en un edificio de las afueras, cerca de la estación del f. c., hay una fábrica de obuses*", i tornava a insistir en la suposada existència d'una fàbrica de material de guerra, que continuava situant en el taller o garatge d'Agustí Riu. El més curiós del cas és que aquest informe és posterior al bombardeig del 3 de desembre, que el destruï completament, cosa que provaria la descoordinació entre els diferents serveis d'informació de què parlàvem més amunt.

I encara una darrera informació de 5 de gener de 1939, tan sols onze dies abans de l'entrada de les tropes franquistes a Cervera, l'Estat Major de l'Aire recollí una informació del SIPM segons la qual s'havia instal·lat a la ciutat la "*...Delegación General de Abastos para la provincia de Lérida, y de allí proveen de alimentos a los frentes*"²⁴.

2.2. L'aeròdrom de l'Aranyó: una infraestructura militar que Franco volia anul·lar

Una de les infraestructures militars que més preocupà les aviacions d'ambdós bàndols foren certament els aeròdroms. En l'origen i proliferació d'aquests, però, hi hagué una diferent concepció de l'estratègia militar segons el bàndol. D'aquesta manera, mentre els alemanys plantejaren una guerra terrestre altament mòbil, els russos foren partidaris de construir un gran nombre d'aeròdroms a diferents distàncies del front, sobre la base de teixir un sistema de línies concèntriques i afavorir la dispersió, el camuflatge i la independència. L'hegemonia comunista al Govern a partir de la primavera de 1937 facilitarà la introducció d'aquests corrents militars i criteris de defensa soviètics. La construcció de més de tres-cents aeròdroms de campanya en tota la zona republicana, quatre

²³ AGMAV, C. 2598, Cp. 42.

²⁴ AGMAV, D.N., Arm. 31, L. 4, Cp. 3; AHEA, A-83. No serà fins el resum d'objectius militars de la província de Lleida, de 24 de novembre de 1938, que veiem Cervera i Sant Guim entre els objectius estratègics que havia d'atacar l'aviació franquista. Passem d'un resum d'objectius, el de la fi de juny de 1938, de només dues pàgines, amb 9 poblacions i 11 objectius, a un altre, el de novembre, on s'hi inclouen un total de 29 poblacions i 52 objectius, entre centrals hidroelèctriques, concentracions de tropa, dipòsits de munició i material de guerra, defenses antiaèries, fàbriques de material de guerra, bateries d'artilleria, parcs mòbils, aparcament de tancs i dipòsits de gasolina. AGMAV, CGG, Arm. 31, L. 4, Cp. 4, doc. 56-64.

dels quals –Agramunt, Anglesola, Bellpuig i Ribelles– en una àrea ben propera al de l'Aranyó, són exemples febaents d'aquesta influència²⁵.

L'aeròdrom de l'Aranyó, també referenciat com de Cervera, era un aeròdrom eventual adscrit a la 3a Regió Aèria de la zona republicana, les obres del qual s'iniciaren l'estiu de 1937 i finalitzaren cap al desembre del mateix any. Preparat per tenir una importància molt més gran de la que finalment tingué, estigué operatiu per a l'aviació governamental des de la fi de 1937 fins a la darrera de 1938, i visqué el seu moment de màxima activitat durant els mesos d'abril i maig de 1938, i potser també el mes de juny²⁶. El mes de gener i febrer de 1939 fou utilitzat, també, per l'aviació rebel.

Les primeres notícies que l'aviació franquista tingué d'aquest aeròdrom foren del mateix mes de desembre de 1937. En la primera, del dia 17, els serveis d'espionatge informaren que s'estava acabant un camp d'aviació a Cervera²⁷. La segona, del dia 18, la facilità l'agent establert a Perpinyà Jean Burgeois²⁸, el qual avisà que el dia 9 també de desembre havien arribat a l'aeròdrom de Cervera sis avions de guerra, “...*tipo caza, pintados en gris rojo (...) de fabricación rusa, pilotados por tres españoles, dos rusos y un francés*”. Tot i la impossibilitat de poder comprovar la validesa d'aquesta informació, pels detalls que aporta podria ser que fos certa. Fos com fos, la nota es remeté el 20 de desembre de 1937, contrastada i validada a Burgos, a l'*Ejército del Norte* i a la *Jefatura del Aire*²⁹.

²⁵ GESALÍ, 2008, 22-24.

²⁶ Amb les fonts de què es disposa es fa pràcticament impossible poder saber amb exactitud les unitats i el nombre d'aparells destacats a l'aeròdrom durant tots els mesos en què estigué operatiu. La documentació que ens hauria de permetre poder identificar-los es perdé en bona part o existeix de manera molt fragmentada. Per aquesta raó, les notícies sobre l'aeròdrom que dona l'espionatge franquista són les úniques de què es disposa, però ja hem vist també que no sempre s'ajusten a la realitat. Aquesta font ens informa, per exemple, que a l'agost hi havia també activitat, amb la instal·lació d'una segona estació radiotelegràfica i la presència, a començament d'aquest mes, de “...9 aparatos y [hay] 14 pilotos destinados al mismo”.

²⁷ AGMAV, C.1311, Cp. 6, doc. 1 / 1.

²⁸ L'agent treballà com a informador amb l'indicatiu 1001, Maria o “B.”, i es trobava adscrit a l'Oficina de Perpinyà. Ingressà al SIFNE el desembre de 1937, i per tant aquesta fou una de les primeres informacions que facilità a l'espionatge rebel. En l'obtenció de la informació tenia la col·laboració de Josep Jonqueres i l'obtenia des de l'Oficina de Repatriació de la *Rue des Bains* de Perpinyà. El febrer de 1939 encara estava actiu al servei del SIPM. AGMAV, C. 2954 Cp. 16 D. 1 / 40, 46, 60 i 77.

²⁹ La nota afegia, sense poder-se confirmar, que els avions haurien arribat, poc temps abans i per via marítima, a Burdeus (França), des d'on s'haurien transportat desmuntats, com a material agrícola, amb ferrocarril per la frontera de la Tor de Querol fins a Puigcerdà. I des d'aquí, en camions, fins a Barcelona”. AGMAV, CGG, SIPM, C. 2884/26.

A partir de 1938 la freqüència de les informacions sobre l'aeròdrom de l'Aranyó augmentà notablement. Aquestes, però, no sempre s'ajustaven a la realitat. El 13 de gener de 1938, per tant un mes més tard de conèixer-se la primera, s'avisà del trasllat a l'Aranyó dels serveis de l'aeròdrom de Lleida, a Alfés, "... como consecuencia de nuestros bombardeos", i el 25 de febrer, un informe del SIFNE informà que el camp encara es trobava en la fase final de construcció, que era molt extens i que es construirien refugis subterranis³⁰. D'aquest moment data un primer informe elaborat per l'Estat Major de l'Aire franquista que aplega informacions procedents dels serveis del SIFNE de 9 de febrer de 1938, ampliat en el mes d'abril següent, amb referència a l'aeròdrom 361, de Cervera o de l'Aranyó, que, amb més o menys detall i/o exactitud, informa de la localització, característiques, serveis i moviment³¹. La presència de l'aviació republicana a l'Aranyó fou, sense cap mena de dubte, el que més preocupà. Llevat de la notícia, sense verificar, de començament de desembre anterior i de l'informe que esmentem, les represa de les informacions sobre l'activitat de l'aeròdrom coincideix temporalment amb l'enfonsada del front d'Aragó i l'ocupació de Lleida, que obligà a l'evacuació de serveis militars que, com els d'aviació, hauran de cercar nous emplaçaments a la rereguarda. El darrer dia de març de 1938 començà a haver-hi moviment damunt el camp d'aviació de l'Aranyó i el dia 1 d'abril és base, amb tot l'Estat Major, del Grup 26 de Xatos (Polikarpov I-15) de l'Esquadra núm. 11 de caça republicana³². Tot

³⁰ AGMAV, C. 1311, Cp. 6, doc. 1 /1; AHEA, A-11, *Jefatura del Aire*. E. M. *Boletín de Información* 242 (27 i 28-2-1938).

³¹ Malgrat de poder disposar de les preguntes del qüestionari, les respostes són prou evidents, en general, per intuir-les. En destaquem, tot i la complexitat a l'hora de poder verificar-ne la validesa, la importància que hom dóna a l'extensió: "22.- *Se dice es el mayor de la zona roja, atribuyéndole 5 km². Con posibilidad de ampliación a 8*"; a les característiques del sòl: "23.- *Flojo por naturaleza, aunque ya acondicionado (el primer aparato que tomó tierra capotó)*"; a les construccions, amb grans inexactituds: "25.- *Se sabe que, a mediados de Febrero, se construían grandes subterráneos, diciéndose que trabajaban 8.000 hombres, con todos los animales de tracción de la comarca que habían sido requisados*"; 34.- *El 1º de Febrero se construían de madera [podria referir-se a algunes dependències]*; 40.- *Además de lo dicho en el 25, se sabe que a fines de Febrero, se construían refugios*"; sobre la dotació militar destacada: "33.- *Ninguno. Todos en Cervera. La antigua universidad aloja 500 soldados de Aviación, y los Mandos en una casa conocida por 'Los Condals', a 2 kms. [sic] de Vergos (4 kms. al W. de Cervera)*"; 51.- *En Febrero, estaba en Cervera con el título de IV Bón. de Aviación [en realitat era el 3r], un contingente de 6.000 individuos*"; i finalment sobre l'activitat: "52.- *El 6-IV-38, informan que los días 1, 2 y 3 del mismo mes, al evacuar los aeródromos de Lérida y Balaguer, llegaron a concentrarse en éste 140 aparatos*". Sobre aquesta darrera informació veurem, més endavant, el que s'hi esdevingué. AHEA, *Expedientes de aeródromos*, A-11686.

³² Segons Carlos Saiz, a començament d'abril l'aviació republicana comptava amb uns seixanta avions de caça. A les baixes patides –afirma Saiz– s'hi afegien ara les conseqüències del bloqueig en forma de falta de motors i peces de recanvi. "*Según ciertas fuentes, a primeros de abril se hallaban inmovilizados*

i que fou per molts pocs dies, d'aquesta circumstància se n'adonà l'espionatge, que, el 6 d'abril, transmeté a l'Estat Major de l'Aire la notícia que en el camp d'aviació de l'Aranyó hi havia una concentració d'aviació enemiga procedent dels camps de Lleida i Balaguer, i que durant els dies 1, 2 i 3 del mateix mes s'hi arribaren a concentrar 140 aparells, per acabar indicant que el camp es trobava defensat per tres bateries antiaèries³³. Una informació certament exagerada, però que demostra la important presència d'aparells i d'activitat a l'aeròdrom en aquestes dates, i que mantindria més o menys l'activitat possiblement fins al juny³⁴, per passar a ser utilitzat de manera esporàdica fins a la darrera de desembre en el context de l'ofensiva franquista sobre Catalunya. D'aquest mes d'abril hem d'esmentar una altra nota, fins a cert punt curiosa, sobre aeròdroms que explicava que el de l'Aranyó era molt bo i també que al principi d'abril hi havia instal·lades seixanta maquetes d'avió fetes de fusta. Va ser la declaració del caporal conductor d'aviació Jaume Piqué Mola, evadit de la zona republicana, qui alertà els serveis d'informació franquistes sobre aquesta circumstància. La seva declaració explicava que des de feia “...un mes he estado llevando aviones camuflados de madera tipo Mosca de Alcantarilla (Murcia) al campo de Cervera (de 55 a 60 aviones)”³⁵. L'existència de maquetes d'avions fetes de

por la citada causa en los aeródromos cercanos a Lérida los 'Moscas' CM-043, CM-045 y CM-109 de la 1ª Escuadrilla; CM-128, CM-137 y CM-138 de la 2ª y CM-006 de la 4ª, siendo de suponer que no estarían en mejores condiciones los 'Chatos' y los 'Katuscas'. El 21º Grupo de 'Moscas' tenía lo que quedaba de sus escuadrillas, por parejas, en Bellpuig y Reus, y el 26º de Chatos, de la misma forma, en Cervera y Anglesola-Tárrega”. SAIZ, 2006, 702. Segons David Íñiguez, historiador especialitzat en l'aviació republicana a Catalunya, a la darrera de març i començament d'abril de 1938 els camps de l'Aranyó i d'Anglesola són base de les unitats de Xatos, mentre que a Bellpuig i Reus s'hi emplacen els Mosques (Polikarpov I-16). A partir del 4 d'abril els Xatos de la 1a i 2a Esquadrilla són traslladats a Santa Oliva i els de la 3a i 4a a l'aeròdrom dels Monjos i Vilafranca del Penedès. L'Estat Major de l'11a Esquadra, que es trobava a l'Aranyó, el dia 4 d'abril es trasllada a Valls. Tot amb tot –informa Íñiguez– les unitats van i tornen contínuament d'un camp a un altre, i és molt difícil poder-ne fer el seguiment perquè s'ha conservat molt poca documentació per poder contrastar aquests extrems.

³³ AGMAV, CGG, Arm. 31, L. 4, Cp. 5, docs. 88 i 89; AHEA, A-11, *Jefatura del Aire*. E. M. *Boletín de Información* 275 (11-4-1938); AGMAV, C. 2128, L. 4, Cp. 7 / 10.

³⁴ A la *Jefatura* de l'Aire franquista li constà, i així ho recollí en un del seus butlletins d'informació: “Aeródromos.- Como consecuencia de los recientes y eficaces bombardeos de que ha sido objeto el aeródromo de Vidreras, ha sido evacuado por temor a nuevos ataques. Las últimas concentraciones de aparatos denunciadas se refieren a los aeródromos de Cervera y Vich, señalando en el primero ‘muchu actividad y gran número de aparatos’ sin precisar éstos, e indicando en el de Vich 18 unidades entre cazas y bombarderos”. AHEA, A-11, *Jefatura del Aire*. E. M. *Boletín de Información* 320 (9 i 10-6-1938).

³⁵ Jaume Piqué Mola, fill de Tèrmens (Noguera), passà amb la seva família a les files franquistes per Vallfogona de Balaguer (Noguera) el dia 11 d'abril de 1938. La informació que dona fa referència al

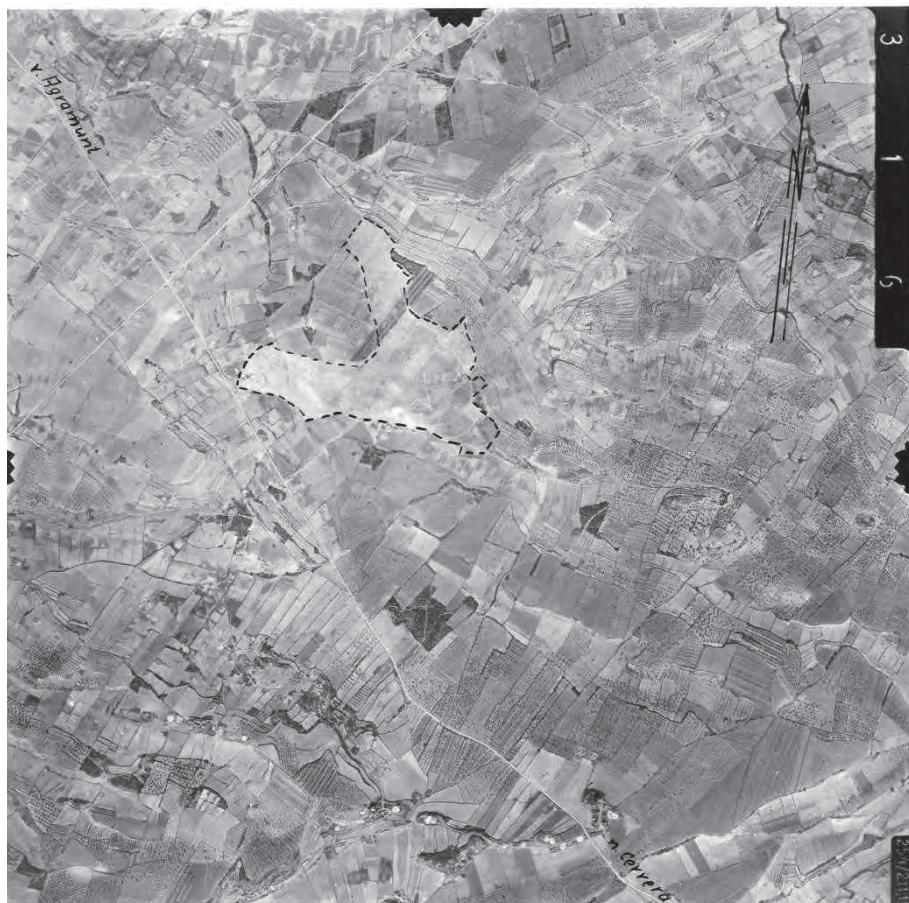
Membres de la 2a Esquadrilla del Grup 26 de Xatos (Polikarpov I-15) a l'aeròdrom d'Anglesola el maig de 1938. El cap de l'Esquadrilla, fins al mes de setembre, fou Leopoldo Morquillas Rubio (dempus, el tercer començant per l'esquerra). Al seu costat Francesc Viñals Guarro, cap de l'Esquadrilla a partir de desembre (dempus, al centre de la imatge). Arxiu ADAR/Fons Francesc Viñals (Barcelona).

fusta, que en el llenguatge militar s'anomenaren “*grillos*”, era ben conegut pels comandaments d'aviació i pels mateixos pilots com a estratègia d'engany.

Tot i l'aparent manca d'activitat durant el període de la Batalla de l'Ebre, amb tota l'aviació concentrada en els aeròdroms més propers a la línia de front d'aquest sector, sobretot del Penedès, l'Estat Major de l'Aire rebel anuncià, mitjançant un dels seus butlletins de la primeria d'agost, que a l'aeròdrom de Cervera s'havia muntat una segona estació radiotelegràfica, “...*lo que indica su importancia cada día mayor*”³⁶.

començament d'aquest mes. Aquesta informació m'ha estat facilitada per l'historiador de la Universitat de Barcelona David Íñiguez, a qui he d'agrair tota la seva ajuda. AGMAV, D. N., Arm. 31, L. 1, doc. 4; AHEA, A-123.

³⁶ AHEA, A-11, *Jefatura del Aire*. E. M. *Boletín de Información* 370 (5-8-1938). Una darrera informació sobre presència d'aparells a l'Aranyó la facilità Eustaquio Gutiérrez Ramírez, aviador republicà que fou abatut i fet presoner el 24 de desembre de 1938, el qual afirmà que “*hace tiempo vió caza en Cervera (unos tres meses) una o dos escuadrillas [sic]*”. Aquesta informació fou recollida per l'Estat Major de la 2ª Brigada Aérea Hispana. AHEA, A-2108.

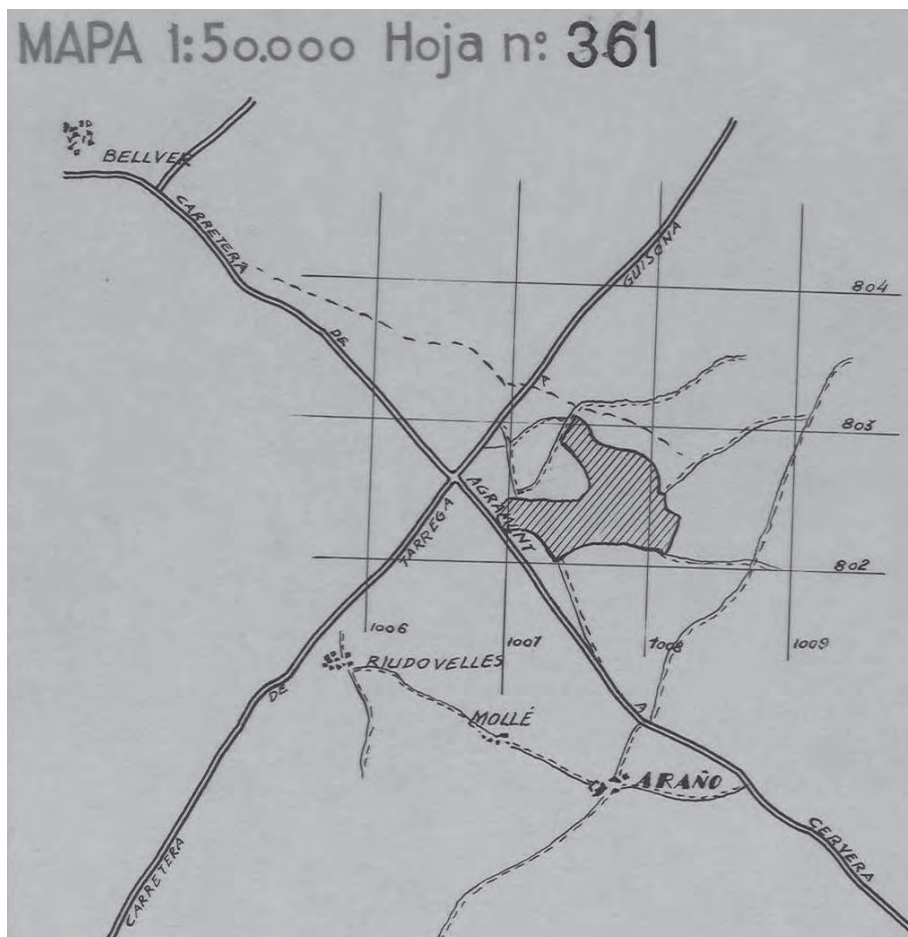

Fotografia aèria feta pel grup A./88 de la Legió Còndor el dia 9 d'octubre de 1938 a les 11 h del matí, en missió d'observació i reconeixement de l'aeròdrom de l'Aranyó. Coordenades 41° 43' 20" N i 4° 54' 26" E. Contornejat en línia discontinua tot el perímetre del camp, amb tres pistes d'aterratge i/o enlairament, una d'est a oest; l'altra, més curta, de nord-est a sud-oest; i finalment una tercera de nord-est a sud-oest. AGMAV, C. 2480 Cp. 6 F. 130.

Amb tota la informació de l'espionatge dels darrers deu mesos, processada i disponible, el 5 d'octubre el *Kampfgruppe* K./88 de la Legió Còndor, amb 27 Heinkel He-111 efectuà un bombardeig aeri i el 9 d'octubre dos aparells de bombardeig lleuger Dornier Do-17 de l'*Aufklärungsstaffel* A./88, també de la Còndor alemanya, un reconeixement aeri fotogràfic sobre el mateix objectiu³⁷.

³⁷ AGMAV, C. 2607, Cp. 68 / 9; "Los aparatos de bombardeo ligero realizan dos servicios sobre las mismas posiciones [es refereix a NW i E de Venda de Camposines [sic] y efectuan un reconocimiento

Després del reconeixement fotogràfic efectuat per la Legió Còndor el 9 d'octubre, els serveis de cartografia militar de l'Estat Major de l'Aire franquista confeccionaren el plànol 1:50000 de l'aeròdrom assenyalat amb el núm. 361 de l'Aranyó o Cervera. AHEA, A-11686, *Expedientes de aeródromos*.

El vol de reconeixement efectuat per la Legió Còndor el 9 d'octubre serví per completar, de manera definitiva –que no vol dir correcta– la informació sobre el camp de l'Aranyó, en aquests termes: “3611.- CERVERA O ARAÑO (Lérida). Al E. e inmediato al cruce de las carreteras Cervera-Agramunt y Tárrega-Guisona [sic].- Irregular, y bifurcando hacia el W.; dimensiones má-

sobre los Aeródromos de Cataluña, y otro a las carreteras y puentes del sector del Ebro”. AHEA, A-11, *Jefatura del Aire. E. M. Boletín de Información* 428 (10-10-1938).

*ximas: N-S. 700 [metres], E-W. 1.200; N.W.-S.E. 1.200; N.E.-S.W. 1.000. Muy importante; ha habido concentraciones de todos los tipos de aparatos, pero principalmente de bombardeo, de los cuales es base. Se trasladaron a este campo gran parte de las instalaciones del de Lérida, al evacuar éste. Hangares y edificios varios en la parte S. Ha tenido importante defensa a.a. [antiaèria] desconociéndose la actual. Cuadrícula 1.007 – 802. NOTA.- Se han recibido infinidad de noticias sobre otros supuestos campos de distintas características en un radio de 6 kms. en torno al anterior. El mismo reconocimiento fotográfico de 9-X-38 que permitió localizar éste, permite también desmentir la existencia de los demás*³⁸. L'observació serví, més que res, per constatar la poca activitat que tenia en aquells moments, cosa que perdurà fins a la darrereria de desembre quan la 2a Esquadrilla de Xatos del Grup 26 hi arribà de pas³⁹.

El dia 12 gener 1939 les tropes franquistes ocuparen l'aeròdrom de l'Aranyó i el dia 20 l'aviació rebel l'incorporà a la seva xarxa d'aeròdroms i l'assignà, junt amb el de Bellpuig, a l'*Aviación Nacional* per als darrers dies d'ofensiva sobre Catalunya⁴⁰.

2.3. *Els altres objectius de la comarca que perseguia Franco*

La Segarra en el seu conjunt no fou objectiu de l'aviació, si exceptuem Cervera i l'aeròdrom de l'Aranyó, fins a la primavera de 1938, després de l'enfonsada del front d'Aragó i la fixació de la línia de front en territori català seguint els cursos del riu Noguera Pallaresa, Segre i Ebre. Fou a partir del mes d'abril de 1938 que la comarca esdevingué immediata rereguarda, i per tant zona militaritzada que havia d'aplegar serveis militars de l'Exèrcit de l'Est,

³⁸ AHEA, A-2085. Els serveis d'espionatge tenien indicis de l'existència d'altres aeròdroms a la zona, concretament a uns tres quilòmetres al nord de Cervera per la carretera de Sant Ramon, al sud de Bellver d'Ossó, abans d'arribar a la cruïlla de les quatre carreteres, en el terme de Montoliu de Segarra, i finalment un altre entre Concabella i Torrefeta. AGMAV, CGG, L. 274, Cp. 6.; C. 2480 Cp. 6; i C.1311, Cp. 6, doc. 1 / 1.

³⁹ Segons ens explica Simon Fiestas Martí, integrant d'aquella esquadrilla comandada pel tinent Francesc Viñals Guarro, la unitat estigué al camp el dia 25 de desembre, on passà la nit. Recorda especialment el fred intens d'aquella nit de desembre a la Segarra.

⁴⁰ És molt probable que l'aeròdrom de l'Aranyó fos escollit per l'Estat Major de l'Aire franquista perquè se'l podia convertir en operatiu immediatament gràcies al seu bon estat, contràriament al d'Angle-sola, que va ser bombardejat pel foc de l'artilleria franquista, i va quedar fora de servei. AHEA, A-12948. *Jefatura del Aire*. E. M. *Boletín de Información* 522 (12-1-1939) i 523 (13-1-1939); i A-9136.

començant pels dos hospitals base del Xè i XVIIIè Cos d'Exèrcit republicà, a Sanaüja i Cervera respectivament, o per les obres de fortificació de l'anomenada Línia 2, que creuava la Segarra de nord a sud. L'activitat militar s'incrementà enormement. L'ocupació d'espais i d'edificis per a usos militars fou constant, així com el moviment i la concentració de tropes, sense oblidar les obres de fortificació, que tingueren un paper destacat durant almenys vuit mesos i que mobilitzaren un enorme contingent humà, de milers d'homes. Passà a ser, doncs, immediata rereguarda i zona militaritzada a partir de l'abril de 1938, i convertí a la Segarra en objectiu de l'aviació rebel fins a l'ocupació militar franquista.

Atenent al nombre d'usos i serveis militars creats en relació amb la seva localització en el mapa comarcal, podríem dividir la Segarra en tres sectors, sempre exceptuant el nucli de Cervera i l'aeròdrom de l'Aranyó, dels quals ja hem parlat més amunt. Aquests foren els voltants de Cervera, amb els eixos formats per la línia del ferrocarril del Nord i la carretera de Madrid a França, així com la línia L-2 de fortificació davant la ciutat i en la seva extensió pels termes de l'Aranyó i les Pallargues (actualment Plans del Sió), Granyanella i Montoliu⁴¹. L'altre sector, al nord de la comarca, el constituïria l'espai format pels nuclis de Guissona, Torà, Biosca i Sanaüja, amb els eixos Guissona-Biosca i Ponts-Calaf, i les fortificacions en bona part de la vall del Llobregós. I finalment l'entorn de Sant Guim de l'Estació (avui de Freixenet)⁴².

⁴¹ La línia L-2 republicana constituïa la segona línia de defensa de Catalunya, després de la primera, que es trobava en la mateixa línia de front seguint els rius Noguera Pallaresa, Segre i Ebre. La idea de construir sis grans línies fortificades que defensessin el territori català i Barcelona va activar-se amb l'enfonsada del front d'Aragó i l'avanç de les tropes franquistes per la vall de l'Ebre. Això va fer que el cap de l'Estat Major republicà, el general Vicente Rojo, dictés, el 4 d'abril de 1938, les *Directivas para las líneas sucesivas de defensa en Cataluña*, amb una segona línia que anava des de la Seu d'Urgell fins a Tarragona, passant a l'oest dels nuclis de Coll de Nargó, Basella, Ponts, Cervera, Ciutadilla i Montblanc. De totes les línies projectades, la primera i la segona foren les que s'acabaren completament. MARTÍNEZ BANDE, 1979, 36-38. A la Segarra aquesta línia de defensa pretenia protegir els principals eixos de penetració de l'exèrcit franquista, per carretera, i nuclis importants com Guissona, i sobretot Cervera, centre important d'instal·lacions militars i important nus de comunicacions. Baixava des d'Oliola i passava pel davant del Mas Roig (terme de Florejacs), les Pallargues, calvari de Mont-roig, serra de Queralt, Pleta de Concabella, davant d'Hostafrancs, Muller i el Canós, per continuar a l'oest de Fonolleres, Granyanella, Granyena i l'Ametlla de Segarra. Entre la línia L-2 i L-3 també s'avançà en la fortificació dels eixos Ponts-Calaf, seguint la vall del Llobregós i Calaf-Ciutadilla, seguint, en part, la vall del Corb. OLIVA, 2008, 29; AGMAV, D. R., L. 772 Cp. 11.

⁴² Per abordar aquests sectors des del punt de vista dels seus objectius, la principal font d'informació ha estat l'espionatge franquista. Les informacions, doncs, necessiten poder ser contrastades a partir de la documentació de l'Exèrcit de l'Est i de l'Ebre, i de la memòria de testimonis locals.

Sector de Cervera i L-2

La primera notícia sobre l'entorn de Cervera que manejà el servei d'espionatge franquista porta la data del 12 de maig de 1938 i fou obtinguda gràcies a la declaració d'un evadit. La notícia que informava de la construcció d'una suposada carretera parcialment soterrada entre Cervera i Montserrat, o fins a Igualada, segons la versió, fou ràpidament desmentida per inversemblant⁴³.

Un dels punts d'interès de l'espionatge franquista se centrava, en aquells moments, en poder conèixer amb el màxim de detall possible la línia de fortificació L-2, manada construir el 4 d'abril de 1938, especialment el seu traçat i les seves característiques. L'interès per aquesta obra constructiva aviat obtingué resposta gràcies al testimoni d'un comissari polític evadit. L'11 juny l'Estat Major franquista donà crèdit a una informació procedent del SIPM, segons la qual s'havia concentrat gran quantitat d'homes, alguns dels quals de dubtós passat, amb l'objectiu de fortificar davant de Cervera, Igualada i Vilafranca, i "... construir una gran línea de resistencia delante de las tres citadas poblaciones"⁴⁴. Efectivament, durant el mes de maig de 1938, en el tercer i quart sectors de l'L-2, entre Bassella (Alt Urgell) i Fullela (les Garrigues) passant pel davant de les Pallargues, Cervera i Guimerà com a punts de referència, hi treballaven 2.800 homes, dels quals 1.000 eren detinguts del camp de treball núm. 4 de Concabella que fortificaven entre les Pallargues i Montcortès⁴⁵.

⁴³ L'avís alertava de la construcció en aquests termes: "(...) *hace unos 20 días se ha comenzado a construir una carretera, parcialmente subterránea, desde Cervera a Monserrat, y poco más o menos paralela a la general, al objeto de unir con más facilidad la primera a la segunda línea*". Dos dies després s'insistia en la mateixa obra, aquest cop amb sortida a Cervera i arribada a Igualada, amb una part del trajecte sota túnel, però també s'atorgava poca validesa a la informació "...*existiendo la general entre estas dos poblaciones*". AGMAV, Arm. 31, L. 4, Cp. 5, doc. 90 i 95.

⁴⁴ AGMAV, CGG, Arm 31, L. 4, Cp. 5, doc. 93; AHEA, A-83.

⁴⁵ El comunicat quinzenal de 15 de maig de 1938 sobre les obres de fortificació de l'L-2 atribueix 800 homes del *Centro de Organización Permanente de Ingenieros* (COPI) a les obres del tercer sector, entre Bassella i les Pallargues, i punt de comandament a Torà, i 2.000 homes entre detinguts i presoners, entre les Pallargues i Fullela, i punt de comandament a Vallbona de les Monges. AGMAV, D. R., Arm. 62, L. 772, Cp. 4. Val a dir que el contingent d'homes i el temps d'estada en un lloc de les unitats varià constantment mentre duraren les obres, tal com hom pot constatar a partir d'altres informes posteriors. Pel que fa al conjunt de l'L-2, un informe del 12 de juny de 1938 del comissariat delegat de divisió de batallons d'obres i fortificacions assenyalava que a la "...*2ª línea de defensa (...) trabajan 4 Bonas [batallones] de Obras y Fortificación y unos 9.000 hombres entre reclusos y obreros civiles*", cosa que ens portaria a quantificar en 10.000 homes aproximadament el contingent que participava en aquelles obres de fortificació. AGMAV, D. R., L. 550, Cp. 2. Segons Salas Larrazábal, citant un informe posterior de la tardor de 1938, a la línia L-2, el *Grupo de Ejércitos de la Región Oriental* (GERO) hi tenia ocupats 8.798 homes. SALAS LARRAZÁBAL, 2006, 2944.

Niu blindat de formigó per fusell metrallador construït a l'alçada de les Granges del Pilar, terme de Folloleres, a uns 200 m al nord de la carretera, l'actual autovia A-II. Formava part de la línia de fortificació L-2. Foto: autor.

Just un mes després, el 13 de juliol, el SIPM recollí la informació d'un evadit davant els serveis d'informació de l'*Ejército del Norte* franquista, que parlava ja d'una línia de fortificació la construcció de la qual havia avançat força en aquest sector, amb "*trinchera continua, de unos 20 kms. de longitud, partiendo de Anglesola y pasando entre Tárrega y Cervera, cruzando la carretera de Madrid a Barcelona por debajo de Cervera. La tinchera está construida en zig-zag, con sacos terreros como parapeto y con nidos de ametralladoras de cemento armado, de unos 30 cms. de espesor y colocados en todos los lugares de fácil acceso, cruzando fuegos. Tienen todavía doble línea de alambrada, todo a lo largo de las trincheras. Los trabajos han sido realizados por todos los hombres útiles de los pueblos de los alrededores, comprendidos entre los 18 y 45 años*". Sobre aquesta notícia s'hi insisteix l'1 d'agost i s'indica, a més a més, que darrere la línia hi havia trinxera construïda en turons i elevacions

Galeria de mina sota la masia de Queralt, que servia de refugi i a la vegada de dipòsit de municionament per proveir l'armament lleuger de la zona. Les posicions republicanes al vèrtex de Pelagalls i en tota la serra de Queralt foren atacats fortament en dues ocasions el dia 14 de gener de 1939, dos dies abans de l'ocupació de Cervera. Foto: Josep M. Santesmasses.

properes, de les quals encara es pot localitzar restes sobretot al Tossal Llarg i al de les Bruixes, entre el Canós i Tordera⁴⁶.

Els esforços de l'espionatge per obtenir informació vàlida de la línia L-2 foren extraordinaris, no en va es tractava d'un dels principals objectius de l'aviació rebel. El 13 de setembre els serveis d'espionatge informaven que *“La línea de resistencia que los rojos han construido desde Pallargas al Sur cruzando la carretera de Cervera a Tárrega en el kilómetro 516, posee varios refugios para tropa y numerosos nidos de ametralladora de cemento armado. Se trata de una línea de defensa cubierta y muy bien camuflada con troncos y hierbas. El mismo informador que es una persona evadida de zona roja ha manifestado que las fortificaciones que los rojos tienen desde el frente hasta la anteriormente citada línea, son de poca importancia”*⁴⁷.

⁴⁶ AGMAV, CGG, Arm. 31, L. 4, Cp. 4, doc. 52; C.1311, Cp. 6, doc. 1 / 2.

⁴⁷ AGMAV, C.2560, Cp. 8, doc. 1 / 10; C.1311, Cp. 6, doc. 1 / 2

En una d'aquestes elevacions de què parlava l'informe de l'espionatge, concretament dins l'anomenat bosc de la Creueta, al nord de Muller, s'hi bastí aquesta casamata, ben camuflada, blindada de formigó i revestida amb pedra. Foto: autor.

La importància que donaren a les informacions sobre els detalls de construcció de l'L-2 al seu pas per la Segarra quedà palesa en una nova nota emesa el 24 d'octubre a partir d'un testimoni de la rereguarda, que parlava d'una gran activitat de fortificació pels voltants de Cervera, amb la construcció de trinxeres amb parapets de formigó de 0,80 m de gruix i l'existència de nius de metralladora i emplaçaments d'artilleria en les elevacions properes a l'Aranyó⁴⁸.

Dues informacions més completaren aquest recull, cada cop més precís, sens dubte, sobre les obres de fortificació que havien de cobrir Cervera, una és del dia 7 de novembre i l'altra de 14 de desembre, nou dies abans de l'inici de l'ofensiva franquista sobre Catalunya. La primera, recollida pels serveis d'in-

⁴⁸ AGMAV, C. 1311, Cp. 6, doc. 1/2.

formació del *Cuerpo de Ejército de Navarra*, informava que estaven fortificats ambdós marges de la carretera de Cervera a Tàrrega, a uns tres quilòmetres abans d'arribar a Cervera, amb trinxeres transversals a la carretera, algunes cobertes, filats i nius de formigó. I encara, el 14 de desembre, els serveis d'informació de la 40 divisió franquista recollien la declaració feta, feia uns quinze dies, per un evadit sobre la construcció d'aquestes trinxeres. La nota, entre altres informacions de menor interès, deia que “*Dichas trincheras, están protegidas con alambradas de tres filas de piquetes. Al borde mismo de la carretera, y a uno y a otro lado, se han abierto unos pozos de un metro cuadrado aproximadamente de superficie, ignorando su profundidad, manifestando uno de los fortificadores que trabaja en esta obra, que aquellos pozos estaban destinados a colocar en ellos cargas al objeto de poder volar la carretera en un momento determinado. Los nidos de ametralladora que el enemigo está construyendo en la expresada línea son de tierra y sacos terreros*”⁴⁹.

Sector comprès entre Guissona, Torà i Sanaiüja

El triangle format per les poblacions de Guissona, Torà i Sanaiüja, amb Biosca, Talteüll i Massoteres enmig, esdevingué també objectiu de l'aviació. Les primeres informacions sobre la zona daten del 2 de juny de 1938. En el centre d'atenció les concentracions de tropa que s'hi trobaren acantonades, dipòsits de material de guerra, parcs mòbils de transport, i fortificacions, especialment al llarg de la vall del riu Llobregós. Amb més o menys encert, l'Estat Major de l'Aire rebel anà rebent, a partir de la data esmentada, la relació d'objectius susceptibles de ser atacats, primerament en la zona de la carretera de Guissona a Biosca on creua el riu Llobregós. La primera informació partí de la declaració de Ramon Viladrosa, evadit de la zona republicana i bon coneixedor de la zona sobre la qual informà. Un croquis fet a mà sobre l'emplaçament exacte dels diferents objectius podria perfectament relacionar-se amb la seva declaració davant la 2a secció d'informació de la 6a divisió franquista, que feia en aquests termes tot i els errors en la transcripció posterior: “*En Tartauil [sic], territorio de Biosca (Lérida) en la Hermita [sic] San Pelegrí hay depósitos de armas y explosivos, apareciendo por las noches unos 80 camiones de munición*”. I afegeix: “*El puente que pasa el río Sobregos [sic] en la carretera Masoteras [sic] hacia Biosca y entre el kilómetro 6 y 7 hay unos preparativos en donde*

⁴⁹ AGMAV, C.1311, Cp. 6, doc. 1 / 2; C.1311, Cp. 5, doc. 1 / 5

Grafit incís en un dels murs de l'església del convent de Santa Maria del Pla de Sanaüja, demostratiu de la presència de tropa en aquest espai. Foto: autor.

Croquis fet a mà dels voltants de la carretera de Guisona a Biosca amb els objectius 1, 2 i 3 assenyalats. Una segona versió, també manuscrita, és elaborada i millorada pels serveis del SIPM. AGMAV, C. 1223, Cp. 19, d. 1 / 11.

aguardan a que si pasan los Nacionales volar el puente y alrededores de allí lo cual está todo minado de dinamita y fortificaciones con ametralladoras". Afegia l'informador que "están en aquellos contornos el Campesino con 15.000 hombres en Sanaüja y Líster en Guisona junto con Rojo"⁵⁰. Malgrat algunes imprecisions, com els 15.000 homes que, deia, hi havia acantonats a Sanaüja, i que a tot estirar podien arribar als 10.000, el cert és que fou en aquesta població i els voltants on s'havien concentrat les unitats de la 46 divisió republicana després de combatre en la defensa de Lleida, i en preparació abans de sortir amb destí a la batalla de l'Ebre. Qui manava la unitat era Valentín González González "El Campesino", el qual havia instal·lat el seu quarter a cal Cusell (avui cal Bancaler).

La declaració serví perquè el 8 de juny, tan sols sis dies després del primer informe, els serveis del SIPM confeccionessin una llista de tres objectius nu-

⁵⁰ Tartauill és corregit al damunt, a mà, per Taltatuill. AGMAV, C. 1223, Cp. 19, doc. 1 / 2 i 11 (croquis).

merats i marcats en un croquis reelaborat pels mateixos serveis. La informació, amb el croquis, fou remesa a l'Estat Major de l'Aire franquista i a la secció del SIPM de l'*Ejército del Norte* en els següents termes: “Número 1.- En la carretera de Guisona [sic] a Biosca, a un kilómetro de este último pueblo y en dirección al primero de los citados, se encuentra una casa blanca en la que se ha establecido un polvorín; Número 2.- En la misma carretera entre Masoterias y Biosca, en el cruce con el río Llobregat [sic], un kilómetro derecha é izquierda de la carretera citada, se utiliza para parque de automóviles, camiones, taller y almacén de material de guerra; Número 3.- Yendo de Cervera a Guisona, a la altura del km. 14 y a la derecha de la misma se encuentra una casa en la que se reunien amenudo [sic] el coronel Pique [sic], Teniente Coronel Líster y El Campesino. La casa está semirrequisada [sic], pues los propietarios o inquilinos de la misma viven en lla [sic] estando al margen de la revolución por ser gente de bien”⁵¹. El contingut de la informació es complementà amb una nota a peu de pàgina que informava de la concentració de cents de milicians de les columnes internacionals sota el comandament del tinent coronel Enrique Líster acantonats entre Biosca i Sanauja, així com una casa aïllada en estat de ruïna, entre les Pallargues i Guissona, que s'utilitza, malgrat el seu estat, com a polvorí. La nota clou amb un “*Es importante*”. El mateix dia 8 una altra informació indicava que s'havia instal·lat un quarter general de les “...*fuerzas de aquel sector*” entre Guissona i Sant Guim de la Plana⁵². Sobre el quarter general de què parla la darrera nota, que podem relacionar amb l'objectiu número 3 de la carretera de Cervera a Guissona, a l'alçada del quilòmetre 14, s'ha de dir que fa referència a la casa isolada de Sant Pere dels Pastors, a on s'instal·là Enrique Líster, cap de les forces del V Cos d'Exèrcit republicà. L'estada de Líster, com la del *Campesino*, a la Segarra coincideix temporalment amb els mesos de maig i juny, potser només juny en el cas de les forces de la 46 divisió, en el context de la reorganització de les forces militars que operaven a Catalunya i els preparatius per a la batalla de l'Ebre, a mitjan juliol.

Les fortificacions al llarg de l'eix de comunicació per la vall del Llobregós portà a una intensa activitat en aquell sector a partir del mes d'abril de 1938,

⁵¹ Sense poder confirmar l'extrem, el cap de l'Exèrcit de l'Est, Juan Perea, esmenta en les seves memòries un sopar prop de Guissona convocat pel general Vicente Rojo just després de les ofensives del 22 al 29 de maig de 1938 en la línia del Segre i la Noguera Pallaresa: “*El general Rojo invitó en nombre del ministro a todos los jefes que tomaron parte en las acciones ofensivas de aquellos días a una cena fría que se celebró en las inmediaciones de Guisona*”. PEREA, 2007, 302.

⁵² AGMAV, C. 1223, Cp. 19, doc. 1 / 10; CGG, L. 4, Cp. 5, Arm. 31., doc. 66.

tal com succeïa amb l'eix de fortificació principal o L-2. El 30 d'abril l'Estat Major de l'Aire rebel validava una informació del SIPM segons la qual s'estava treballant en la construcció, en profunditat, de defenses al llarg del riu Llobregós, des de Ponts fins a Torà. Entre aquestes dues poblacions –continuava l'informe– s'hi volien organitzar tres punts de resistència, un darrere l'altre. Aquesta notícia es complementaria amb una altra de la mateixa font que donà per feta la construcció d'importantes obres de fortificació pels voltants de Ponts, i des d'aquesta població fins a Sanauja, de manera que s'hauria construït una veritable xarxa de trinxeres amb nius per a metralladores i refugis subterranis. Deien que les obres eren dirigides per estrangers⁵³. Totes aquestes informacions, amb més o menys matisos, s'incorporaven a l'"Informe sobre Cuarteles Generales y servicios del enemigo, frente al sector de este Cuerpo de Ejército [es refereix al Cuerpo de Ejército de Aragón]", de 8 de desembre de 1938⁵⁴. El text clou amb la novetat que en la carretera de Guissona a Biosca "...en el cruce del río Llobregós, hay un importante depósito de material de guerra"⁵⁵.

Els voltants de Torà, tant dins del mateix nucli com des d'aquest pels eixos viaris que menen a Calaf i a Solsona, també concentrà serveis militars d'importància⁵⁶. Entre diferents informes del GERO republicà, a final de maig, Torà i els voltants figuraren com a enclavaments importants de l'Exèrcit de l'Est, com a dipòsit de maquinària per a servei de camions de la zona centre, comandament de l'agrupament automòbil i aparcament⁵⁷. El 15 de juny de 1938 l'Estat Major de l'Aire franquista assenyalà, a la cruïlla de la carretera de Ponts a Torà i d'aquesta població a Llanera, un dipòsit de material de guerra i concentració de camions⁵⁸. En relació amb aquestes informacions, el 8 de desembre el *Cu-*

⁵³ AGMAV, D. N., Arm. 31, L. 4, Cp. 6, doc. 44.

⁵⁴ AGMAV, C. 2598, Cp. 42.

⁵⁵ AHEA, A-9136.

⁵⁶ No tractarem aquí la quantitat de serveis i ocupacions militars per part d'unitats republicanes coincidint amb la retirada d'aquestes forces i el seu pas per Torà. El dia 11 de gener, segons Jaume Coberó, aquestes forces ocupaven noranta-un edificis del nucli i el seu terme. COBERÓ, 1998, 43-45.

⁵⁷ AGMAV, C. 581, Cp. 27, doc. 1 / 13-14.

⁵⁸ Una notícia anterior, d'11 de juny, informava sobre Torà que "*los camiones que transportan material de guerra, se esconden durante el día debajo de unas arboledas existentes en la carretera Torá-Jorba, sin que se conozca exactamente la situación de tales arboledas. Durante la noche continúan su marcha*". AHEA, A-83; AGMAV, CGG, Arm. 31, L. 4, Cp. 6, doc. 116. Tres dies després l'Estat Major de l'Aire, en el seu butlletí d'informació núm. 326, de 18 de juny, incorporava la notícia afegint-hi, encara, més confusió pel que fa a la localització de l'objectiu: "*Objetivos.- Al N. de Torá, entre las carreteras a Pons y a Llanera hay un depósito de material de guerra, y concentración de camiones*". AHEA, A-11, *Jefatura del Aire*. E. M. *Boletín de Información* 326 (18-6-1938).

erpo de Ejército de Aragón assenyalava haver localitzat en aquesta població el “*Cuerpo de Tren, teniendo los camiones y tanques de agua debajo de unos almendros que hay a la salida del pueblo yendo a Igualada*”. En la mateixa població hi tenien localitzats dipòsits de gasolina, constituïts per tancs tipus Campsa [sic] dissimulats sota d'arbres⁵⁹.

Finalment, dues notícies més, de 15 de juny i de 30 de juliol, aportaren informació nova a la llarga llista d'objectius per a l'aviació rebel en aquest sector. La primera provenia del SIPM i informava d'haver-se establert un dipòsit de municionament i de material de guerra a l'església del convent de Sanauja. La notícia mantingué la vigència en mesos posteriors fins quinze dies abans de l'inici de l'ofensiva sobre Catalunya. Així, el 8 de desembre, l'objectiu figurava en la relació de “*Depósitos, almacenes de víveres y municiones y diversas localizaciones del Ejército rojo en una zona de 50 kms. del frente en Cataluña*”⁶⁰. Una segona informació, de final de juliol, l'assenyalà el *Corpo Truppe Volontarie* (CTV), i indicava un “*centro istruzioni reclute in Masoteris*”. Segons aquesta mateixa font, l'Exèrcit republicà havia concentrat en aquest sector 1.500 reclutes de les llesves de 1925 i 1926⁶¹.

Sector de Sant Guim de Freixenet

Les informacions procedents de l'espionatge franquista sobre l'antic municipi de Freixenet, amb Sant Guim de Freixenet (conegut aleshores com de l'Estació), Sant Guim de la Rabassa (o Vell) i els seus termes com a centres de referència no es coneixen fins al 24 de maig de 1938. Certament es tracta de la segona notícia d'aquella primavera de 1938 que, sobre la Segarra, en tenen els serveis secrets i fa referència, com en l'altre cas, als treballs de fortificació intensa que s'estaven desenvolupant entre les línies L-2 i L-3, i les que ja hem

⁵⁹ AHEA, A-9136.

⁶⁰ La nota deia textualment: “*En la Iglesia del convento de Sanahuja (km. 13 de Sanahuja a Biosca) depósito de municiones de artillería y material diverso*”. AGMAV, C, 2598, Cp. 42. AHEA, A-9136.

⁶¹ AGMAV, CGG, L. 4, Cp. 6, Arm. 31, doc. 53; *Ufficio Storico dell'Aeronautica Militare* (Roma), *Operazioni Militari sulla Spagna (OMS)*, Lligall 34. Informació extreta del *Stralcio Notiziario n° 415* del CTV (30-7-1938). La notícia afegia que els instructors eren oficials de la 26 Divisió republicana, de l'XI CE, dins la zona d'immediata rereguarda que cobria aquesta unitat militar “...*nella quale le reclute saranno successivamente destinate*”. No creiem que aquesta concentració militar tingui res a veure amb les unitats que Líster i *el Campesino* havien mantingut a la zona durant el maig i juny, atès que es trobaven en aquells moments estaven immersos de ple en la batalla de l'Ebre.

explicat més amunt. La procedència foren els serveis d'informació del *Cuerpo de Ejército Marroquí* que alertaven de la construcció d'una línia fortificada en les elevacions anteriors a Farlet [sic] i en les serres de Calaf i Sant Guim⁶².

Tot amb tot, la importància que tingué el nucli de Sant Guim de Freixenet per a l'espionatge franquista no era altra que el fet de concentrar en el nucli el Quarter General de l'Exèrcit de l'Est i el Punt de Comandament o *Puesto de Mando* (PC) del mateix exèrcit des de la primeria d'abril de 1938 fins a la darrera de maig, en què el Quarter General passà a Solsona, i fins a la segona quinzena de juny en què el PC passà al Santuari del Miracle⁶³. En aquestes mateixes dates d'abril també s'instal·là a Sant Guim de Freixenet la Comandància General d'Artilleria⁶⁴, de la qual l'espionatge rebel també tingué notícia. A Sant Guim de Freixenet fou, per exemple, on es produí el comiat, després de la seva destitució el dia 29 de març, del general Sebastián Pozas Perea davant del tinent coronel d'infanteria Juan Perea Capulino, que el rellevaria a partir d'aquell moment. I la matinada del dia 1 d'abril, fou des de cal Casimiro de Sant Guim, on tenia el Quarter General, des d'on Perea llançà la seva primera al·locució a tots els combatents de l'Exèrcit de l'Est⁶⁵ i iniciava els passos per

⁶² Exactament la citació deia: “[...] línea fortificada en los monetes [sic] anteriores a Farlet [sic] y en las sierras de Calaf i Sanguín [sic]”. AGMAV, C.1311, Cp. 5, doc. 1 / 2.

⁶³ Les notícies sobre l'establiment d'aquests punts de comandament tan importants és diversa i confosa alhora. L'ordre general de reorganització de l'Exèrcit de l'Est del 19 d'abril de 1938, des de la posició *Córdoba* (nom en clau de Sant Guim de Freixenet), fixa els PC de l'exèrcit a “*San Guim (Estación)*”. El 30 de maig de 1938, des de la posició B-8 (codi en clau també de Sant Guim), Juan Perea dicta l'ordre general núm. 11 de reorganització en què estableix, entre altres, els quaters generals i els punts de comandament, de la manera següent: “*Del Ejército: en San Guim; del X C. E.: en Noves de Segre; del XI C. E.: en Artesa de Segre; Del XVIII C. E.: en Santa Maria de Montmagastrell*”. Un dia abans d'aquesta ordre el general en cap de l'exèrcit republicà, Vicente Rojo, fixava el Quarter General de l'Exèrcit de l'Est a Solsona. Desplaçat el Quarter General, el 15 de juny de 1938 l'ordre general d'enllaç corresponent a l'ordre general de defensa núm. 29 de l'Exèrcit de l'Est esmenta encara el PC de l'Exèrcit a Sant Guim “*actualmente en Estación San Guim [sic]. (A preparar en Solsona)*”. AGMAV, C. 581, Cp. 27, doc. 1 / 5 i 11; D. R., L. 987, Cp. 7. Juan Perea, cap aleshores de l'Exèrcit de l'Est, des de Sant Guim, afegeix més confusió en les seves memòries. Segons ell, el dia 31 de març el Quarter General es trobava a Igualada i el PC a Sant Guim –amb aquesta darrera dada coincideixen totes les fonts, i cap a final de maig, primers de juny, escriu sobre el trasllat a Solsona del Quarter General, enmig d'un dels seus comentaris sarcàstics contra el cap de l'exèrcit Vicente Rojo i tot l'entramat comunista, que tenia la direcció de la guerra: “*¡Únicamente desaparecía la sonrisa de los labios de Rojo cuando pensaba en Solsona, bello pueblo catalán, donde había trasladado Perea, desde hacía tiempo, su Cuartel General!*”. PEREA, 2007, 270 i 324.

⁶⁴ CARBONELL, 2002, 277.

⁶⁵ Digué: “*Las hordas italo-germanas-moriscas, al servicio del Fascismo enemigo de las libertades y del bienestar de los pueblos, continúan su presión ante el dique opuesto por el alma heroica de las divisiones que con la vista puesta en las llameantes banderas de la Fraternidad Humana que defienden, cumplen con su deber ante los facciosos. SOLDADOS: ¡La Patria, dolorida ante tanto insulto, nos llama, y es un*

Juan Perea Capulino entrevistat per un periodista nord-americà, a la fi de 1938 o al començament de 1939, molt probablement a Solsona. PEREA, 2007, apèndix fotos, núm. 40.

a la seva reorganització després de la desfeta al front d'Aragó.

La importància d'aquest quarter i PC féu que fossin diversos els espais i edificis ocupats per prestar servei com a oficines o com a lloc d'allotjament de comandaments i de tropa, així com de transport, tot i que resulta complicada la

miserable quien no escuche esa queja honda y apenada! Nuestras ciudades bombardeadas, los hogares deshechos, las mujeres, niños y ancianos despedazados por la metralla maldita, claman venganza y castigo sobre los asesinos de España. (...) SOLDADOS: La rebelión fascista abrió ante nuestro pueblo el camino de todas las posibilidades. Seguidlo con firmeza, sin vacilaciones ni desmayos de la voluntad, en la seguridad de que al finalizar esta senda de amargura que tan trabajosamente venimos recorriendo, el Proletariado habrá encontrado su redención, el Ejército Popular Republicano su gloria, y todos nosotros, con la satisfacción del deber cumplido, habremos conseguido la victoria. El comandante en Jefe del Ejército del Este. Perea". PEREA, 2007, 272 i 273.

localització exacta de cadascun d'ells, si exceptuem cal Casimiro, que albergava l'Estat Major de l'exèrcit, i les oficines de la Comandància General d'Artilleria que hom situa a l'edifici de l'escola del Sagrat Cor, a tocar de l'edifici de l'Ajuntament, que al seu torn havia estat també seu del comitè durant la guerra. També hi hagué ocupació, sense que es pugui precisar el servei militar a què es destinà, de l'antiga Farinera, davant mateix de cal Casimiro, de cal Gabarró, així com de cal Cubano (l'antic Cafè i fonda España, avui ca la Maria) –que podria ser el lloc on Pozas s'acomiadà⁶⁶–, probablement de ca l'Argentina (o cal Carenes) i de l'exconvent dels jesuïtes, a Sant Guim de la Rabassa, sense oblidar les pinedes de Josep Segalà, al voltant de la població, la frondositat de les quals serví per amagar un parc mòbil extens. La confusió entre Quarter General i PC, i entre Sant Guim de Freixenet i Sant Guim de la Rabassa, però, afegeixen molts dubtes a l'intent d'esclariment de localitzacions de tots els serveis. Salas Larrazábal, per exemple, situà el PC a Sant Guim de la Rabassa⁶⁷; en canvi la documentació de l'Exèrcit de l'Est el situa pràcticament sempre a Sant Guim de Freixenet.

La primera notícia sobre l'existència de serveis a la zona de Sant Guim de Freixenet data del 8 de juliol de 1938, quan l'Estat Major de l'Aire incorporava una informació procedent del SIPM sobre Calaf en què es deia que “*en un bosque situado entre Calaf y San Guim, se encuentran estacionados unos 1.000 camiones*”. Afegia la nota que “*en esta fecha se acusan varios de estos Parques Móviles, situados en los bosques lindantes con las carreteras*”⁶⁸. La informació sobre l'existència del Quarter General i el PC, però, no arribà a mans de l'Estat Major de l'Aire franquista fins al 14 de juliol de 1938 per mitjà d'una brevíssima nota on es deia que en la població de Sant Guim “*se encuentra el Cuartel General del Ejército del Este*”. Uns dies més tard, el 21, s'afegeixen als arxius de l'Estat Major de l'Aire dues noves informacions relacionades amb l'anterior, també sobre Sant Guim, que deien que “*en el cruce de carreteras San Guim-Calaf y San Guim-Tarroja, hay un convento, cuyas cuadras almacenan*

⁶⁶ Raimon Galí, aleshores tinent d'artilleria del Xè Cos d'Exèrcit, en les seves memòries parla, després d'arribar a Sant Guim de Freixenet, de “diversos nuclis de soldats, característics d'un PC [que] vorejaven el carrer i la plaça principal de Sant Guim de l'Estació...” i “...d'un casalot [de Sant Guim de l'Estació] més gran que debía ser el cafè o el casino del poble”. GALÍ, 1994, 248-249, 259 o 273. Hem d'agrair, i molt, la col·laboració d'Antoni Cornellà Bertran i de Ricard Canela Pons, aquest darrer de cal Casimiro –la casa que ocupà PEREA–, que ens han ajudat en la tasca de localització d'alguns d'aquests espais.

⁶⁷ SALAS LARRAZÁBAL, 2006, vol. IV, 2538.

⁶⁸ AHEA, A-83.

En primer terme cal Casimiro, on hi hagué instal·lat l'Estat Major de l'Exèrcit de l'Est durant la primavera de 1938, alberg dels caps d'aquest exèrcit, Sebastián Pozas, primer, i Juan Perea, després. Foto: autor.

Edifici conventual dels jesuïtes i església de Sant Andreu i Sant Guim, instal·lacions que serviren per a diferents serveis, sobretot concentració de tropa, de l'Exèrcit Est durant la primavera de 1938. Foto: autor

gran cantidad de ametralladoras rusas nuevas” i que “*se encuentra instalado el Cuartel General de la Agrupación del Norte [d’Artilleria] en un convento situado en el cruce de carreteras San Guim-Calaf y San Guim-Tarroja*”⁶⁹. Malgrat la confusió evident sobre la localització del convent, era indubtable que a l’espionatge li havia arribat, encara que amb un cert retard, la informació dels dos PC, general de l’exèrcit i d’artilleria, de l’Exèrcit de l’Est. Des d’aquesta data i fins al 24 de novembre de 1938, els serveis d’espionatge no reben més informació sobre Sant Guim. En aquesta data de novembre, finida ja la batalla de l’Ebre i en clau de preparació de l’ofensiva sobre Catalunya, l’Estat Major de l’Aire franquista facilita a les seves unitats el resum d’objectius militars estratègics de la província de Lleida, on Sant Guim, com Cervera, hi figurava, però mantenint encara els mateixos objectius del dia 21 de juliol, pràcticament amb una redacció idèntica, cosa que significava –en realitat– un greu error pel que fa al Quarter General i al PC de l’Exèrcit de l’Est, que eren, des de feia mesos a Solsona i al Miracle, respectivament. Una actualització deficient i la descoordinació entre els serveis podien fàcilment mantenir, com podem veure, un objectiu inexistent sobre una població, amb les conseqüències humanes i materials que l’error podia causar⁷⁰. Afortunadament per Sant Guim, les bombes mai no caigueren damunt la població. Encara, el mateix dia en què l’*Aviazione Legionaria* italiana descarregava les seves bombes damunt Cervera, el 3 de desembre de 1938, a la *2ª Brigada Aérea Hispana* li eren assignats, per bombardejar, nou objectius estratègics, entre els quals hi figurava, altre cop i de manera imprecisa, Sant Guim⁷¹. Aquesta vegada, però, com a mínim descartaven que el Quarter General es trobés en aquesta població. Feren falta set mesos per arribar a aquesta conclusió.

⁶⁹ En el “*Resumen de objetivos de la provincia de Lérida hasta el 30 de junio de 1938*” de l’Estat Major de l’Aire franquista, Sant Guim encara no hi figura, com tampoc no hi figurava Cervera –tot i que ja se’n tenien notícies. AGMAV, CGG, Arm. 31, L. 4, Cp. 4, doc. 39 i 40. No serà, doncs, fins mitjan juliol de 1938 que els serveis d’espionatge començaran a informar sobre la presència a Sant Guim dels PC de l’Exèrcit de l’Est i de la Comandància General d’Artilleria del mateix exèrcit. AHEA, A-83; AGMAV, CGG, Arm. 31, L. 4, Cp. 6, doc. 55 i 56.

⁷⁰ AGMAV, D. N., Arm. 31, L. 4, Cp. 4, doc. 61.

⁷¹ Llegim en el comunicat: “*En un convento situado en el cruce de carreteras de Calaf y Tarroja se almacenan gran cantidad de ametralladoras y material de guerra. En este pueblo parece ser estaba instalado el Cuartel General del Ejército del Este*”. AHEA, A-2107.

3. *Cervera organitza la defensa passiva*

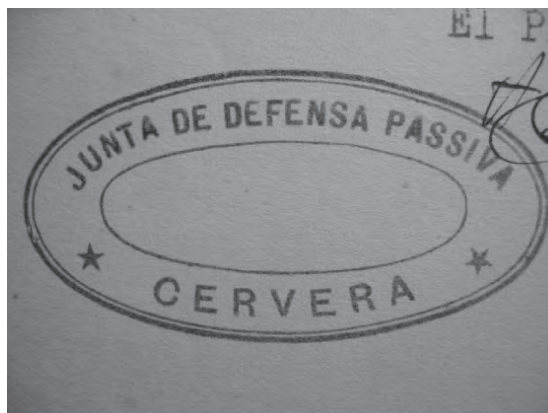
L'organització de la defensa passiva per protegir la població civil d'atacs aeris ocuparà les properes línies d'aquest treball. Prendrem com a referència el procés de preparació seguit a la capital comarcal, Cervera, perquè és aquí on es concentraren la major part dels esforços organitzatius pel fet de ser un punt estratègic important, com hem vist més amunt, i, per tant, objectiu preferent de l'aviació rebel. Abordar aquesta qüestió en l'àmbit comarcal hauria requerit un esforç major des del punt de vista documental pel que fa als fons municipals, però també d'enquesta oral que deixem per més endavant.

La primera notícia que arribà a Cervera sobre organització dels serveis de defensa passiva de la població fou en forma d'un decret de la Generalitat de Catalunya, de 17 d'agost de 1937, que manava la creació de les Juntes de Defensa Locals i de Vegueria. El decret instava que en tot el territori, en cada vila, poble o ciutat "...on les necessitats ho aconsellin", es constituïssin juntes en el termini de vuit dies per convocatòria dels alcaldes, amb la composició següent: l'alcalde o un delegat seu, el cap militar o un delegat seu, el cap d'Ordre Públic, l'arquitecte o enginyer municipal, el metge municipal, un representant dels organismes UGT, CNT i ERC, i un secretari nomenat per l'Ajuntament. El decret, en l'article 6è, afegia que, en el termini de quinze dies des de la seva publicació, les juntes locals havien de trametre a la Junta de Defensa Passiva de Catalunya un informe detallat de tot el que existís i s'hagués organitzat sobre protecció de la població civil contra atacs aeris, aeroquímics o navals⁷². La constitució d'aquestes juntes en poblacions com Cervera no tingué la resposta esperada en els terminis proposats, la qual cosa obligà la Junta Central a publicar, un mes més tard del decret, un edicte a partir del qual es concedí un termini improrrogable de vuit dies perquè les Juntes Locals i de Vegueria es constituïssin, sota l'amenaça de denúncia en cas d'incompliment. El mateix edicte instava a presentar el pla general de defensa passiva de la població (refugis, trinxeres, alarma, serveis sanitaris, etc.) així com el pressupost aproximat de les obres que s'havien de realitzar, a fi de poder-los presentar al Govern⁷³. Tot i això, les intencions per part de l'Ajuntament de Cervera de complir l'ordre sembla que no anaren gaire en la direcció de constituir la junta de manera immediata i no veiem, seguint la documentació municipal, ni dins el termini preceptiu ni durant els dos mesos

⁷² DOG núm. 229, de 17 d'agost de 1937.

⁷³ DOG núm. 259, de 16 de setembre de 1937.

següents cap intenció en aquest sentit. Ens sembla endevinar que en l'origen de la constitució de la Junta local de Defensa Passiva hi pesà el terrible i sagnant bombardeig aeri de Lleida del dia 2 de novembre de 1937, el més important perpetrat aquell any sobre Catalunya, amb el tràgic record de la caiguda de les bombes damunt del Liceu Escolar. Aquell bombardeig mogué la *Jefatura* de la 3a Regió Aèria, que instà l'Ajuntament pel que fa a l'obligació d'organitzar la defensa passiva contra atacs aeris i de construir els refugis necessaris per a la protecció de la població civil de Cervera⁷⁴. La reacció, aquest cop, no es féu esperar i el 19 de novembre la Comissió de Governació presentava la proposta de constitució immediata de la Junta Local de Defensa Passiva, que el dia 24 l'Ajuntament aprovà en aquests termes:

Segell de la Junta Local de Cervera. ACSG, Fons Municipal de Cervera. Correspondència (1938).

“Primer. La creació de la Junta de Defensa Passiva local de Cervera. Segon. Invitar a la UGT i CNT, per a què designin un representant que formi part de l'esmentada Junta. Tercer. Que la Junta estigui integrada además [sic] pels presidents de les Comissions de Foment, Assistència Social, Pèrit municipal, Cap de la Brigada de l'Ajuntament, actuant de secretari, el de la Corporació municipal. Quart. Que la Junta de Defensa Passiva Local, tingui una relació estreta amb la Jefatura [sic] de la 3a Regió Aèria, del Destacament a Cervera”

⁷⁴ El 18 de novembre de 1937 el cap del destacament de Cervera, el capità Julián Domínguez, adreçava una nota a l'alcalde en la qual l'emplaçava a donar les ordres oportunes a fi que "...no sea usado el toque de Sirenas dentro de la ciudad, reservándose solamente para caso de alarma y haciéndolo cuando lo haga, la que se instalará en la Universidad". ACSG, Fons Municipal de Cervera. Correspondència (1937).

⁷⁵. La constitució de la Junta, tanmateix, no s'oficialitzà davant la Junta de Defensa Passiva de Catalunya fins el maig de 1938, després que aquesta emplacés l'Ajuntament a constituir-la de manera immediata en no tenir notícia, encara, de la seva existència.

Els mesos de març, abril i maig de 1938 foren especialment intensos en la presa de consciència i actuació en l'àmbit local pel que fa a l'aplicació de mesures de protecció de la població davant la possibilitat d'atacs aeris o aeroquímics. Els bombardejos s'havien incrementat en intensitat i freqüència sobre Catalunya, la població civil passà –després dels bombardejos de Barcelona del 16, 17 i 18 de març- a ser objectiu directe, i la proximitat del front després de l'enfonsada de l'Aragó també en feu augmentar les possibilitats⁷⁶. La preocupació, doncs, anà augmentant progressivament, i prova d'això són un seguit de notícies relacionades amb la possibilitat real d'un atac aeri sobre Cervera. El 7 de febrer de 1938, per exemple, la secció d'*Aeroquímica* de la *Jefatura* d'aviació emplaçà la Junta Local a repartir 50 fulletons sobre "*Defensa de poblaciones contra ataques Aero-químicos*", mentre que el dia 28 de març el cap del centre d'observació de la *Defensa Especial contra Aeronaves* (DECA) sol·licità a l'Ajuntament poder disposar de manera urgent de dos locals per poder muntar-hi el centre d'observació i la Prefectura corresponent, després d'haver d'evacuar els serveis instal·lats fins aleshores a Lleida. El 3 d'abril, el comandant militar del *Batallón de Retaguardia n° 17* plantejava a l'alcalde la necessitat de prendre diferents mesures preventives que passaven per apagar l'enllumenat públic a partir de les set de la tarda i fins després de la sortida del sol, així com fer saber a la població civil, sota amenaça de sanció, que havien de mantenir

⁷⁵ Com a text justificatiu de l'acord, l'acta s'introduïa amb els mots següents: "...ja que l'aviació enemiga ha arressat [sic] monuments i ha immolant [sic] milers de vides, de dones i d'infants del poble; l'exemple punyent de Madrid, Guernica i centenars de pobles de la Ibèria antifeixista són el testimoni més eloqüent del poder d'aquesta arma criminal quant està en mans d'aviadors feixistes. Contra ella cal prevenir i cal assegurar milers de vides preuades que a la reraguarda son [sic] el suport dels que lluiten al front, cal posar fora de perill milers d'infants, de dones i de vells que no podem deixar que serveixin d'objectiu als atacs d'un enemic professional de la guerra com el que tenim enfront. Els deu mesos d'experiència viscuts a Catalunya, aconsellen d'unificar tots els esforços que diferents organismes oficials i particulars han desenvolupat a la meritòria causa de rescatar vides a [sic] la metralla feixista". ACSG, Fons Municipal de Cervera, Llibre d'actes (1936-1937), 24-11-1937.

⁷⁶ Aquesta possibilitat es percebé ben aviat des de Cervera. El dia 5 d'abril de 1938 la Legió Còndor bombardejava Anglesola, Vilagrassa i Tàrrega. Aquest mateix dia les bombes també caigueren damunt d'Agramunt. Els Comtals, dins el terme de Vergós de Cervera, també patí un bombardeig aquest dia 5, sense poder precisar si es tractà d'una acció relacionable amb les dues anteriors. Aquests bombardejos, tanmateix, no figuren en els documents oficials de l'aviació franquista.

les portes i finestres tancades per evitar la sortida de la llum a l'exterior⁷⁷. La mateixa tarda, a primera hora, l'alcaldia manava fer un pregó per tota la ciutat a fi de donar aquestes instruccions. La iniciativa política també hi prengué part l'11 de març quan el grup del PSUC a l'Ajuntament emplaçava el consistori a acceptar la construcció d'un refugi en el Grup Escolar a fi d'evitar l'absentisme escolar, per la por de les famílies davant la possibilitat d'un bombardeig⁷⁸. També des de la Delegació d'Ordre Públic de Cervera l'1 de maig s'insistia en la necessitat d'avançar en la coordinació amb la Junta de Defensa Passiva de Catalunya i, el més important de tot, a no demorar més la continuació dels refugis⁷⁹. I és que des de començament de març de 1938 els treballs per bastir obres de defensa contra bombardejos aeris s'havien iniciat amb més o menys èxit, a partir d'una crida popular a la mobilització de tots els homes d'entre 17 i 60 anys no compresos dins les lleves mobilitzades per anar al front, als quals es demanà que s'inscrivissin a les llistes obertes per a la construcció de refugis i trinxeres⁸⁰. Aquestes obres s'havien centrat en la construcció de rases, tipus trinxera en ziga-zaga, a la perifèria de la ciutat, contigües al nucli, com per exemple darrere de la Universitat o en els horts de darrere les cases de l'actual avinguda de Catalunya, entre aquesta i la via del tren, així com també on hi ha

⁷⁷ ACSG, Fons Municipal de Cervera. Correspondència (1938).

⁷⁸ ACSG, Fons Municipal Cervera, Llibre d'actes (1938-1940), 11-3-1938. El desig d'aquesta proposta, però, topà aviat amb noves i urgents necessitats que imposaria la guerra, convertida la Segarra en immediata rereguarda, i el Grup Escolar en hospital militar a partir de l'abril.

⁷⁹ En la carta adreçada a l'Ajuntament i datada l'1 de maig, el delegat demanava la màxima urgència a les seves demandes. Pocs dies després l'alcalde emplaçava la Delegació d'Ordre Públic de Cervera a lliurar un informe favorable a la Delegació de Lleida de demanda per a la Junta Local de Defensa Passiva de cinc caixes de dinamita i 250 m de metxa. Aquesta demanda s'atén el 17 de maig, quan s'autoritza la Unió Espanyola d'Explosius a lliurar a Magí Esplugues, com a vocal de la Junta de Cervera, dues caixes de dinamita amb càrrec a l'Ajuntament de Cervera "...per a uns treballs que dit ajuntament organitza en el poble de referència". ACSG, Fons Municipal Cervera. Correspondència (1938).

⁸⁰ Ho recordà l'arxiver Frederic Gómez Gabernet en el seu dietari, el qual, en una segona anotació de 2 de març de 1938, escriu: "junt amb els dos fills Claudi i Frederic hem anat a construir refugi per que [sic] ens ha tocat el torn que està distribuït per barris. Ens ha tocat la construcció del refugi rera la Universitat. L'Ajuntament es recorda de Sta. Bàrbara quan trona; per que ara, que tenim la pedregada a sobre, vol fer refugis que, qui sap qui els veurà acabats". Contra la crida popular s'hi manifestaren en contra els responsables dels treballadors de l'estació i de la reserva de màquines de la *Compañía de los Caminos de Hierro del Norte de España*, per falta de personal i impossibilitat d'atendre les necessitats encomanades: "...es ma

terialmente imposible al personal de Tracción (Reserva de Máquinas) –deia una de les cartes de resposta a l'alcalde– *acudir al patriótico llamamiento de hacer refugios, puesto que trabajamos sin limitación de horas, habiendo tenido que aumentar en un cien por cien la plantilla del personal para poder hacer frente a las circunstancias*". ACSG, Dietari de Frederic Gómez Gabernet (1936-1939); ACSG, Fons Municipal de Cervera. Correspondència (1938).

La construcció de refugis particulars fou una pràctica habitual en molts pobles de la Segarra. Normalment s'excavaven al tapàs, com aquest localitzat a Castellnou d'Oluges. Foto: Albert Pujol.

actualment el magatzem de Pere Pomés. A banda d'aquestes construccions, més o menys oficials, a manera de trinxera, també s'obriren altres refugis, aquests soterrats i particulars, com el de cal Tix o el de la Barbacana⁸¹.

El 20 de maig, la Junta de Defensa Passiva de Catalunya acusà recepció de l'enviament per part de l'Ajuntament dels projectes de refugis i dels dos exemplars de l'acta de constitució de la Junta Local.

També s'indicava que els esmentats projectes "...han estat degudament

⁸¹ La construcció de refugis particulars, a voltes aprofitant els cellers de les cases, fou la pràctica habitual a la comarca tot i la manca de seguretat de bona part d'aquests. En tenim documentats a Castellnou d'Oluges, Gra, la Guàrdia Lada, el Llor, Montoliu de Segarra, Montornès de Segarra, les Pallargues, Pavia, Sant Guim de Freixenet o Sedó, per posar alguns exemples. A Torà també se sap que hi hagué més d'un refugi, un dels quals conservat, bé que tapiat, al carrer Hospital. A Sanaüja, sota mateix de la plaça Placeta n'hi havia també un, del qual encara s'entreveu la boca d'accés pel carrer dels Valls. PUJADÓ, 2006, 250-251.

cursats pel seu corresponent estudi, a la secció tècnica d'aquesta Junta i així mateix s'ha procedit amb la comunicació en la qual manifesteu la col·locació de la sirena que funcionarà en aqueixa localitat". Un dia després, la Comandància Militar de Cervera de l'Exèrcit de l'Est també emplaçava la Junta Local a remetre urgentment un informe detallat de les mesures establertes per a la defensa de la població contra agressions aèries⁸². Era evident, doncs, que tant autoritats civils com militars vivien amb molta més preocupació el perill real d'un bombardeig damunt Cervera i la Segarra.

En aquest context, un pas important fou l'aprovació per part de l'Ajuntament, en la sessió del dia 4 de juny de 1938, de la construcció dels refugis auxiliars, un a la plaça Major, un altre a la rambla Lluís Sempere i finalment un tercer al passeig de l'Estació, que havien de substituir les rases o trinxeres construïdes com a mesura de protecció inicial "...en vista de què aquestes no revesteixen les degudes condicions de seguretat"⁸³. El projecte de refugis auxiliars havia rebut l'aprovació pocs dies abans per part de la Junta de Defensa Passiva de Catalunya i els treballs de construcció començaren immediatament; prova d'això és la petició a la mateixa Junta de poder disposar d'un compressor ateses les característiques del subsòl, demanda que obtingué resultat negatiu, per la qual cosa es permeté l'ús de dinamita i es va fer l'oportuna comanda a la mateixa Junta, esperant "...d'un dia a l'altre la remesa de l'expressat explosiu"⁸⁴. Un altre tema de debat en aquesta mateixa sessió fou el del personal. Hom considerà que era necessari canviar amb el model de prestació personal gratuïta per una brigada municipal de vint homes a sou⁸⁵, a fi que la construcció revestís les condicions de "garantia, activitat i eficiència".

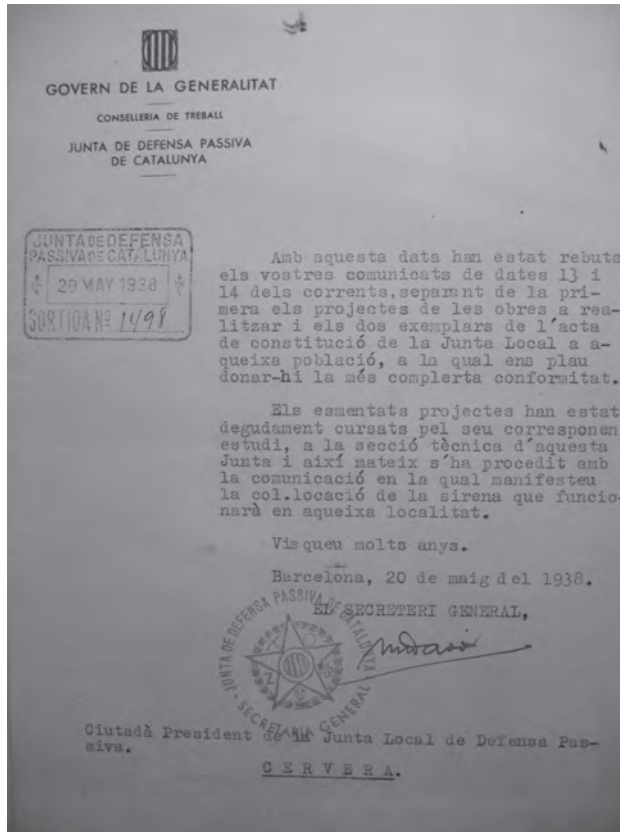
Aprovat, doncs, el projecte de refugis i encarrilada també la forma com d'executar-ne la construcció, quedava pendent de resoldre la manera com

⁸² La mateixa comandància sol·licità el 26 de maig una còpia del plànol urbà de Cervera. ACS. Fons Municipal de Cervera. Correspondència (1938).

⁸³ L'aprovació es féu a instància de la Junta Local de Defensa Passiva i el vistiplau de la Junta de Defensa Passiva de Catalunya, que prèviament n'havia examinat els detalls tècnics. ACSG, Fons Municipal de Cervera, Llibre d'actes (1938-1940), 4-6-1938.

⁸⁴ Ens explica Salvador Casamitjana que la construcció del refugi que anava des del carrer del Call, per sota de la casa i pati de cal Montiu, fins a la muralla, travessant l'actual rambla Lluís Sempere, va ser menys complexa pel que fa al buidatge de la galeria atès que eren terres sobreposades.

⁸⁵ Les atencions que es dedicà als membres de la brigada que treballaven "...als boscos" crearen un greuge comparatiu amb altres treballadors d'altres col·lectivitats, sobretot pel fet que la Junta Local els oferia una ració extraordinària de pa. Aquest privilegi seria abolit l'octubre per la protesta d'altres col·lectius d'obrers. ACSG, Fons Municipal Cervera, Llibre d'actes (1938-1940), 13-10-1938.

Comunicat de recepció de la Junta de Defensa Passiva de Catalunya al president de la Junta Local de Cervera amb relació a la constitució de la Junta Local, projectes de refugi i altres mesures davant d'atacs aeris. ACSG, Fons Municipal de Cervera. Correspondència (1938).

finançar-lo, qüestió aquesta que provocà enormes maldecaps a la Junta Local i al consistori cerverí. De bell antuvi, el projecte comptà amb una subvenció de 10.000 pessetes de la Junta de Defensa Passiva de Catalunya, una quantitat que esdevenia de lluny insuficient. Això feu que es proposés la recaptació de fons o auxilis per a la remuneració de la brigada que s'havia d'ocupar de la seva construcció. La mesura consistí, en un principi, a establir un cobrament d'un repartiment sobre la base d'una quantitat fixa de dues pessetes setmanals per cap de família "...amb l'excepció de què aquesta quantitat sigui de 5 pts. [pessetes] per aquells que per la seva situació econòmica es trobin en circums-

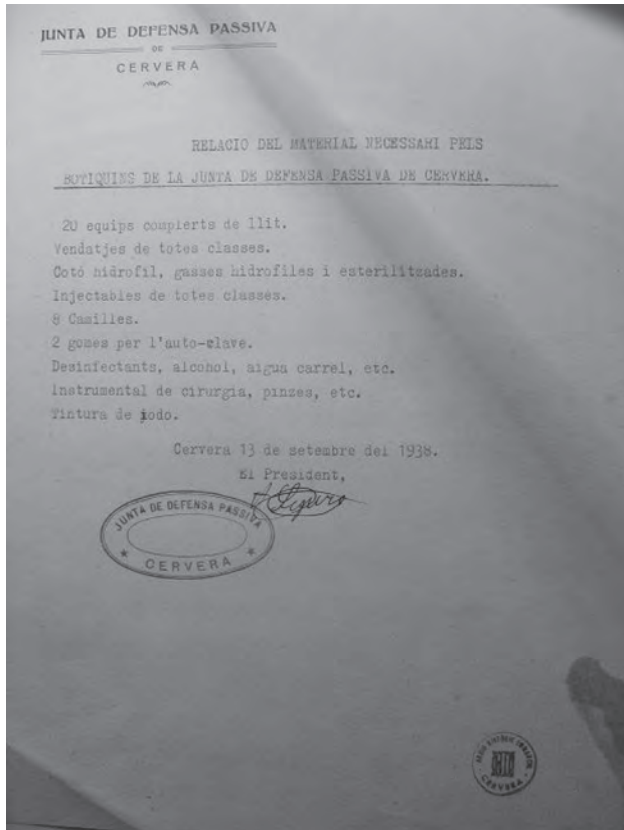
tàncies d'abonar aquesta quantitat a judici exclusiu de la Junta Local"⁸⁶. El 27 de juliol de 1938 es constituí la nova Junta Local com a conseqüència de les vacants produïdes per absència de diversos membres i la presència a la població de nous organismes⁸⁷. El problema de trobar el camí per aconseguir els recursos necessaris, al costat de la imperiosa necessitat d'avançar en la construcció dels refugis previstos, féu que la nova Junta adoptés dos dies després mesures excepcionals que passaren per la implantació d'una contribució especial a familiars de desertors i filo-fascistes [sic], habilitació de refugis naturals, requeriment de la col·lectivitat de fusters i del pintor Enric Corbera perquè es possessin a disposició de la Junta, i finalment l'establiment d'un recàrrec de 0,25 pessetes sobre cada entrada als espectacles públics i un altre sobre consumicions als bars i cafès. Pocs dies després, el 6 d'agost, es proposà, encara, un nou recàrrec de 0,25 pessetes als dinars servits a forasters en fondes i bars, a la vegada que es parlava de la conveniència que la secció d'espectacles públics de l'Ateneu Obrer lliurés el benefici o romanent d'empresa a l'Ajuntament i a la Junta "... per les obres d'interès general i construcció de refugis"⁸⁸. La petició de 8.000 maons feta el 26 d'octubre al *Parque* de Cervera de la *Inspección General de Ingenieros* de l'Exèrcit de l'Est va ser la darrera temptativa coneguda per tal

⁸⁶ Mesos més tard, a proposta del comandant militar de la ciutat, la quota es redueix a 4 pessetes mensuals per als pobres i les famílies necessitades. En la mateixa sessió del dia 4 de juny s'acordà que les quantitats les cobraria a domicili el personal de la Junta quatre setmanes o una mensualitat per endavant, a fi "...d'accelerar el cobrament i evitar repetides visites domiciliàries que retardarien la comptabilitat i ocasionarien entrebancs al cobrament". En el torn de paraules el conseller Santiago Fabregat insta a la Junta que "...es procedeixi rigorosament en el cobrament de les quotes imposant sancions als que no vulguin abonar la quota assenyalada". ACSG, Fons Municipal de Cervera, Llibre d'actes (1938-1940), 4-6-1938.

⁸⁷ ACSG, Fons Municipal de Cervera, Actes de la Junta de Defensa Passiva de Cervera (1938). La nova Junta quedà integrada pels següents membres:

President: Joan Pont i Mora, alcalde de Cervera
 Vocals: Emili Soler (comandant militar de Cervera)
 Eduard Pinyero (comissari de policia)
 Magí Esplugues (CNT)
 Miquel Trinitat (UGT)
 Francesc Regué (ERC)
 Marcel·lí Boladeres (Comissió d'Assistència Social)
 Santiago Fabregat (Comissió de Foment)
 Pèrits: Josep Lucaya (pèrit municipal)
 Josep Pipó (cap de la Brigada Municipal)
 Metge: Tomàs Peropadre (metge municipal)
 Secretari: Pere Daniel Amilibia (secretari de l'Ajuntament).

⁸⁸ En la reunió de la Junta Local del dia 6 d'agost es debaté també sobre la legalitat dels gravàmens i s'acordà incloure al repartiment les quotes per a la construcció a les col·lectivitats. ACSG, Fons Municipal de Cervera, Actes de la Junta de Defensa Passiva de Cervera (1938), 29-7-1938 i 6-8-1938; i Llibre d'actes (1938-1940), 11-8-1938.

Organització de les farmacioles de la Junta Local de Defensa Passiva. ACSG, Fons Municipal de Cervera. Correspondència (1938).

d'alleugerir els costos de construcció dels refugis i poder assumir-ne la construcció de manera íntegra i urgent⁸⁹. Els refugis, la construcció dels quals pogué allargar-se fins ben entrat el mes de desembre, més enllà del primer bombardeig damunt Cervera, s'obriren amb doble boca d'entrada al passeig de l'Estació, que el seguia longitudinalment per sota, amb tres entrades al refugi de l'actual rambla Lluís Sanpere, que la creuava transversalment des del carrer del Call, on hi tenia una entrada, fins a la muralla, on hi havia l'altra, mentre que davant de la botiga actual de ca l'Ermengol hi havia la tercera, i finalment el refugi de la Plaça Major, sota l'Ajuntament.

⁸⁹ ACSG, Fons Municipal de Cervera, Correspondència (1938).

Mentrestant la preocupació pel perill de bombardeig augmentà dia rere dia. A començament d'octubre la Junta Local insistí a donar instruccions a la població sobre com actuar per prevenir possibles bombardeigs i instà també que l'enllumenat públic funcionés de forma atenuada, i que es camuflessin degudament les bombetes⁹⁰. L'impacte del bombardeig aeri de 3 de desembre, que va arregar molta gent fora dels refugis, tant per l'hora com per la rapidesa amb què es produí després del senyal d'alarma, també va tenir uns efectes immediats sobre les obres de defensa passiva de la població. Ens ho recorda Frederic Gómez Gabernet en una anotació del 6 de desembre de 1938 en el seu diari: "De bon matí, encara fosc, ens ha despertat sobresaltats el toc de trompeta del nunci, per que [sic] en hora tant [sic] intempestiva mai havíem sentit cap pregó. Ordena que tots els homes [sic] de Cervera, sens excusa de cap mena fagin [sic] cap a la plaça de Sta. Anna, amb eines que en tingui per a anar a construir nous refugis. Ha acudit moltíssims homes [sic], però no s'ha començat el treball probablement per manca d'eines"⁹¹. Un esborrany manuscrit de la comissió de govern, datada de 10 de desembre de 1938, recollia la queixa del conseller Escofet en el sentit que hi havia hagut veïns que s'havien oposat als pagaments per a la construcció de refugis i fins i tot havien fet campanya en contra perquè altres també s'hi oposessin, i això havia provocat que augmentessin les víctimes⁹². Per altra part, algunes famílies de Cervera, a partir d'aquell moment, preferiren instal·lar-se en cases o edificis allunyats de la ciutat, propis o de parents. El 6 de desembre, per exemple, l'alarmisme s'apoderà de la ciutat amb la creença que es tornaria a produir un bombardeig, i féu que moltíssimes famílies cerverines abandonessin la ciutat al matí, emportant-se el menjar per passar tot el dia als afores. Ignoraven, certament, que les bombes també podien caure de nit, tal com succeí la matinada del dia 1 de gener de 1939⁹³.

⁹⁰ ACSG, Fons Municipal de Cervera, Actes de la Junta de Defensa Passiva de Cervera (1938), 4-10-1938. En aquesta mateixa reunió es donà compte també del funcionament dels serveis en cas d'alarma i es llegí la memòria de la Junta Local que envià a la Junta de Defensa Passiva de Catalunya, sobre organització i funcionament de tots els serveis que eren competència de la Junta Local.

⁹¹ ACSG, Dietari de Frederic Gómez Gabernet (1936-1939).

⁹² La nota manuscrita, molt esquemàtica, apuntava: "campanya no refugis = han augmentat víctimes". Aquesta anotació va acompanyada d'una altra que recull l'opinió de l'alcalde en el sentit de prohibir l'entrada als refugis en cas de bombardeig a tots aquells que no paguessin el que s'havia establert. ACSG, Fons municipal de Cervera, Correspondència (1938).

⁹³ ACSG, Dietari de Frederic Gómez Gabernet (1936-1939). El mateix Gómez Gabernet, en una anotació que fa l'endemà dia 6 en el mateix dietari, explica com l'Ajuntament, davant l'alarma social, obligà a mantenir els establiments i botigues oberts sota amenaça de castigar-los amb la incautació de les existències.

4. La Segarra sota les bombes. Cronologia, objectius i autoria dels bombardejos sobre la Segarra (abril 1938 - gener 1939)⁹⁴

El primer gran sobresalt que va viure Cervera va ser el dia 5 d'abril de 1938, data del primer bombardeig d'Anglesola, Vilagrassa i Tàrraga, i de les primeres bombes caigudes damunt la Segarra, concretament sobre els Comtals de Cervera⁹⁵. Així ho relatava, en el seu dietari, Frederic Gómez Gabernet: “Cundeix [sic] gran alarma perquè es sent des de nostra ciutat un bombardeig, que no s'havia sentit cap dia tant fort. Es diu que és a Tàrraga. La gent abandona la ciutat perquè es creu que al camp hi ha més seguretat”.

Després d'aquest moment de gran alarma, els mesos següents foren, en general, de tranquil·litat; només alguna acció esporàdica de reconeixement, i la mateixa aviació republicana que creuava el cel de la Segarra, pertorbaven aquella calma relativa. Eren els mesos en què el gruix de l'aviació franquista que operava des de la península fixava els seus objectius en les línies enemigues al sud de l'Ebre i en la batalla, mentre que mantenia una estratègia eminentment defensiva en les altres línies del front català. La calma es trencà el 5 d'octubre

⁹⁴ La redacció d'aquest apartat s'ha elaborat a partir d'un minuciós buidatge de la documentació de l'aviació franquista. ARCHIVO HISTÓRICO DEL EJÉRCITO DEL AIRE (AHEA), *Boletines de información* (1938), A-11; *Partes de misiones de la 2ª Brigada Aérea Hispana*, A-2027; *Partes de misiones de la 6ª Escuadra*, A-2028; *Partes de campaña de la 2ª Brigada Aérea Hispana*, A-2059; *Despliegues de aviación*, A-2103; *Órdenes de misión Región Aérea Pirenaica*, A-4009; *Parte de Campaña del Estado Mayor del Aire*, A-4012; *Borrador del diario de operaciones de la 2G3*, A-9098; *Diario de operaciones 5ª-3G3*, A-9099; *Libro de vuelos 2G3 – 5E3*, A-9100; *Libro de vuelos 2G3 – 1E3*, A-9101; *Diario de operaciones del 2G3 - 3ª Escuadrilla*, A-9102; *Resumen de actividades Primer Grupo de Caza*, A-9103; *Diario de operaciones 7ª Escuadrilla*, A-9104; *Diario de operaciones del 2G3 – 1ª Escuadrilla*, A-9106; *Partes de operaciones de la Brigada Aérea*, A-9110; *Partes de operaciones de la Legión Cóndor*, A-9125; *Partes de campaña de la 2ª Brigada del Aire*, A-9130; *Despliegue aviación. Campaña de Cataluña*, A-9136; *Estado Mayor del Aire. Partes de campaña*, A-9142; *Boletines de información* (1939), A-12948. ARCHIVO GENERAL MILITAR DE ÁVILA (AGMAV), *Estado Mayor del Aire. Partes de campaña (1938-1939)*, C. 2606, Cp. 47, 49, 54 i 56; C. 2607, Cp. 57, 58, 59, 61, 66, 68, 70, 73, 75 i 77. Pel que fa a l'aviació republicana hem consultat el *Diario de operaciones Escuadra de caza nº 11*, Sig. *1612/1. UFFICIO STORICO DELL'AERONAUTICA MILITARE, *OPERAZIONI SULLA SPAGNA*, *Ordini d'operazione i documentazione fotografica*, Cartelle (liligalls) 13, 14 i 15; *Raccolta fotografica bombardamento obiettivi*, Lligalls 32, 33 i 34; *Raccolta fotografie e planimetrie varie*, Lligall 40; *Dislocazione reparti e dati statistici vari*, Lligalls 46 i 47; *Diari storici dei singoli reparti e relativa attivita' di volo*, Lligalls 49, 52, 53, 56, 57, 61 i 62; *Attivita' di volo*, Lligall 64.

⁹⁵ L'única referència a aquest bombardeig, potser relacionat amb el de les poblacions veïnes de l'Urgell, és per una carta que el comandant militar de Cervera adreça en data 5 d'abril de 1938 a l'alcalde de la ciutat en aquests termes: “*Por el presente ser ruega se dé sepultura al cadáver del que al parecer se llama José Zarzoso y el cual ha fallecido a consecuencia del bombardeo efectuado por la aviación facciosa en los Condales*”. ACSG, Fons Municipal de Cervera. Correspondència (1938).

quan la Legió Còndor bombardejà l'aeròdrom de l'Aranyó. Uns dies més tard, concretament el dia 9 i 10, el reconeixement fotogràfic, altre cop de la Legió Còndor, sobre l'aeròdrom bombardejat de l'Aranyó i sobre la línia Ossó de Sió, Bellver de Sió, Concabella, l'Aranyó, Cervera i Montoliu de Segarra, a fi de poder descobrir –i descartar– l'existència d'altres aeròdroms a la zona, fou un nou indicador d'un canvi d'estratègia amb la rereguarda segarrenca. Finalitzada la batalla de l'Ebre, el bombardeig de Tàrraga del dia 30 de novembre tornà a posar la Segarra en alerta màxima, i el presentiment que un dia o altre no gaire llunyà, les bombes caurien sobre Cervera i la Segarra. Però és que, a més a més, fou en aquest mes de novembre, concretament el dia 24, que l'Estat Major de l'Aire franquista establí la relació detallada i última, abans de l'ofensiva final sobre Catalunya, d'objectius militars de l'aviació a la província de Lleida, entre els quals hi figuren els identificats a la Segarra –alguns de manera errònia, com hem vist, amb Cervera i Sant Guim encapçalant-los⁹⁶. El 3 de desembre, tres dies després que les bombes caiguessin sobre Tàrraga, l'aviació italiana al servei de Franco castigava severament Cervera, en el que fou el bombardeig més sagnant i destructiu mai viscut.

Pel que fa al nombre total d'accions aèries –ofensives, defensives o de reconeixement– que s'efectuaren damunt la Segarra durant la Guerra Civil, amb un possible petit marge d'error, puja a setanta-una accions. D'aquestes, seixanta-una (86%) les protagonitzaren unitats de l'aviació franquista, mentre que les deu restants (14%) cal atribuir-les a l'aviació republicana. No s'inclouen en aquest còmput les sortides efectuades per l'aviació de caça republicana des de l'aeròdrom de l'Aranyó en missions diferents a les línies de front immediates, ni els moviments de trasllat o d'escala, camí d'una altra destinació, d'aquesta mateixa aviació. Tampoc no comptabilitzem les sortides de l'aviació franquista quan l'aeròdrom de l'Aranyó s'assignà a les unitats de l'aviació nacional a partir del 20 de gener de 1939. Cronològicament, el conjunt d'accions d'ambdues aviacions es produïren durant els mesos d'abril, maig, octubre i desembre de 1938, i sobretot durant el mes de gener de 1939, que concentrà el 83% del total de les accions. La primera d'aquestes de la qual tenim notícia s'efectuà el 3 d'abril de 1938, coincidint amb l'ocupació de Lleida per part de les tropes franquistes, i fou un vol de reconeixement fet pel *Aufklärungsstaffel A./88* de la Legió Còndor alemanya sobre les carreteres de les Borges Blanques, Cervera, Artesa de Segre i Tremp. La darrera es produí el 22 de gener de 1939, un cop ocupada la totalitat de la comarca per part de l'exèrcit de Franco, i consistí també en una acció feta per la 6a Esquadra de l'Aviació Nacional de reconeixement sobre la carretera de Solsona a Torà, darrer bastió de la comarca en ser ocupat.

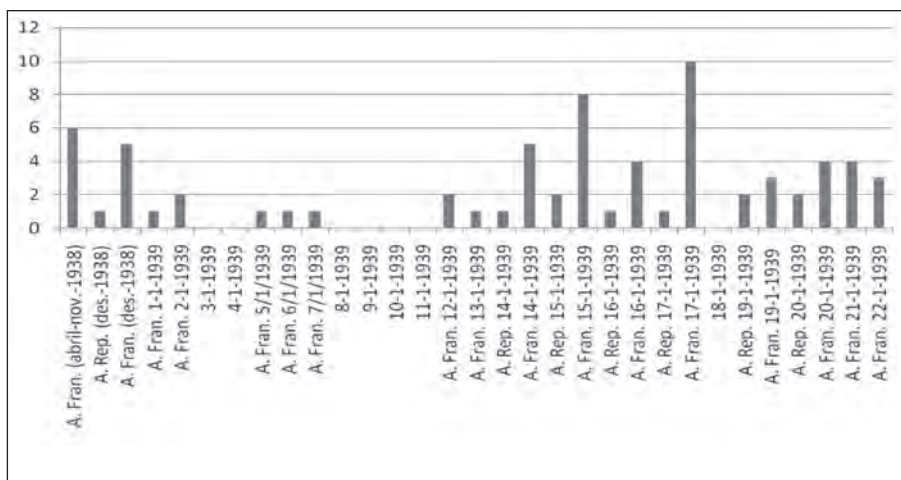
Amb relació a la naturalesa de les accions, bo i tenint present la dificultat de traçar la frontera entre una acció de caràcter estratègic i una altra de tipus tàctic, podríem assenyalar dos moments: el primer, des de començament d'abril de 1938 fins al dia 7 de gener de 1939, inclouria, amb alguna excepció, les accions ofensives efectuades sobre objectius militars més de caire estratègic, encara en una rereguarda relativament allunyada i sobre bases de proveïment material i humà⁹⁷; el segon, del 12 al 22 de gener de 1939, inclouria les accions aèries, en totes les seves variables ofensives i defensives⁹⁸, sobre les forces de l'exèrcit immediates al camp de batalla. Entremig de totes, s'efectuaren un total de deu accions preparatòries d'observació i reconeixement⁹⁹, i de vigilància un cop ocupada la zona. Pel que fa a la freqüència de les accions aèries, sobretot ofensives de bombardeig i metrallament, aquesta s'intensifica a partir del dia 12 de gener de 1939, coincidint amb la campanya d'ocupació de la comarca per part de les unitats de terra franquistes. La campanya de bombardeigs i metrallaments sistemàtics durà deu dies, fins al 22 de gener de 1939, amb l'únic parèntesi del dia 18 en què no es comptabilitzà cap acció, ni ofensiva ni defensiva, sobre la Segarra. En total foren trenta-dos dies d'accions aèries damunt la Segarra, des d'abril de 1938 a gener de 1939, cinquanta-un ofensius dels setanta-un. Sobresurten, pel que fa a les accions de l'aviació franquista, els dies 15 i 17 de gener, en què comptabilitzem vuit i deu accions respectivament, per tant coincidint amb l'ocupació de Cervera i amb la retirada republicana per un dels eixos principals, la carretera de Madrid a França. No sabem si hi té a veure, en aquesta intensificació de les accions en el sector de Cervera, la creença per part dels serveis d'informació de Franco sobre la possibilitat d'una gran resistència al llarg de la línia L-2 davant de Cervera, com feia suposar l'enorme esforç

⁹⁶ AGMAV, D. N. Arm. 31, L. 4, Cp. 4, doc. 58 i 61; i Cp. 5, doc. 94. No hi figura, a la llista, l'aeròdrom de l'Aranyó, que, tot i tenir constància que figurà des de molt abans en l'agenda de l'aviació rebel, seguia un camí específic d'establiment d'accions aèries sobre aeròdroms.

⁹⁷ Dins aquest grup d'accions s'hi inclourien totes aquelles efectuades sobre els nuclis urbans de Cervera, Guissona i la Manresana. El del 3 de desembre de 1938 sobre Cervera fou el més violent, sagnant i destructiu.

⁹⁸ El 2 de gener de 1939 la Prefectura de l'Aire franquista fa balanç de l'activitat aèria republicana: "*Como puede observarse por el gráfico anexo la actividad enemiga durante esta semana, arroja uno de sus más altos totales, con un promedio de 99 vuelos diarios. Dicha actividad, prácticamente, está concentrada en su integridad en Cataluña, donde a su vez predomina de modo destacadísimo la aviación de caza, es decir, la aviación como arma simplemente defensiva*". AHEA, A-12948, *Boletín de información* nº 512.

⁹⁹ Algunes accions de reconeixement es combinaven amb missions de bombardeig. Aquestes no les hem tingut en compte com a missions de reconeixement i/o observació, sinó que les hem comptabilitzat dins les que són de bombardeig.

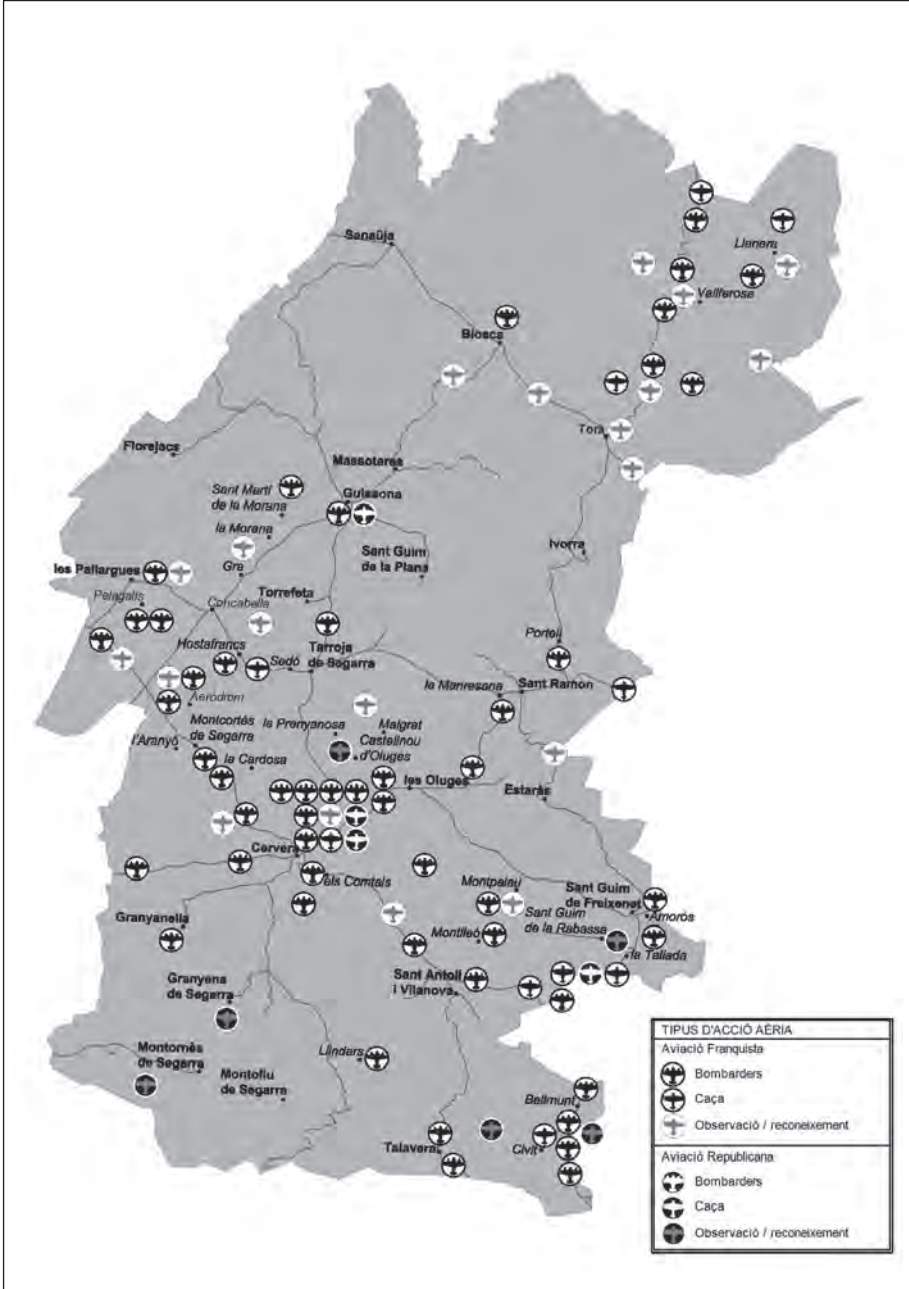

Cronologia i quantitat de les accions aèries segons l'aviació franquista o republicana (3 abril 1938 - 22 gener 1939)

constructiu que hi esmerçaren les unitats de fortificacions de l'Exèrcit de l'Est, així com presoners i detinguts. No hi ha dubte que, en el moment de fer front i de resistir darrere l'L-2, no quedava exèrcit per defensar-la.

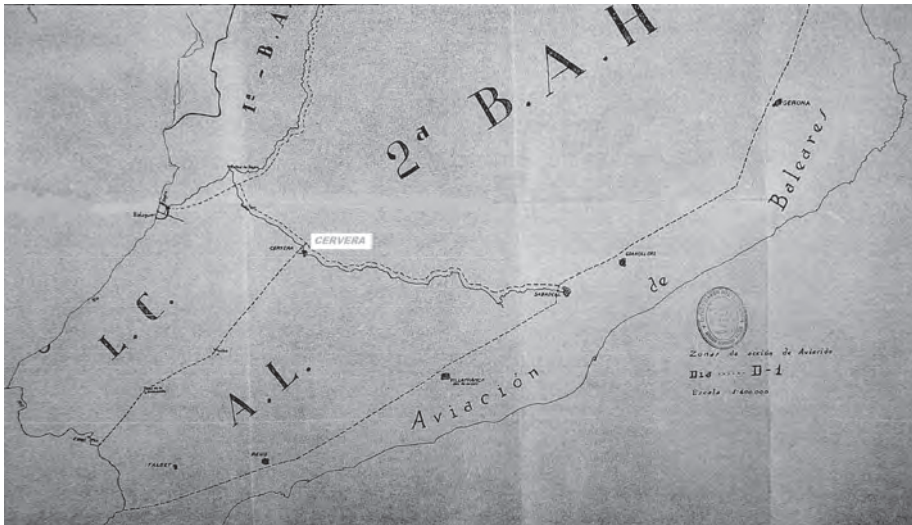
Centrats en l'aviació franquista, les primeres accions efectuades damunt la Segarra foren protagonitzades sobretot per unitats de la Legió Còndor alemanya, especialment en missions de reconeixement de la rereguarda fetes pel grup *Aufklärungsstaffel A./88*, i en menor grau per l'*Aviazione Legionaria* italiana. El 8 de desembre de 1938, cinc dies després del brutal bombardeig de Cervera per part de l'aviació italiana, el general en cap de les forces de l'aire franquistes, Alfredo Kindelán, signava a Saragossa una ordre particular d'aviació en la qual s'adjuntava una relació d'objectius "...de todas classes", d'entre els quals les grans unitats terrestres haurien de seleccionar els que consideressin que calia abatre dins la seva zona d'acció "...teniendo muy presente que siendo la acción de desorganización y desmoralización debe procurarse por todos los medios batir el mayor número posible de objetivos aunque ello sea en perjuicio de la intensidad"¹⁰⁰. Aquesta ordre preparatòria incorporava també

¹⁰⁰ Ordre signada a l'objecte de "cooperar en las operaciones preliminares preparatorias para la ofensiva a desarrollar en Cataluña". Per al dia d'inici de l'ofensiva final sobre Catalunya, conegut com el dia D-1, "...a partir de las 12 horas, se efectuará una acción intensa de Aviación sobre objetivos tácticos y estratégicos determinada por Puestos de Mando de las Grandes Unidades enemigas con el fin de entorpecer sus comunica

Mapa comarcal de localització i tipologia de les accions aèries damunt la Segarra. Disseny: Albert Pujol.

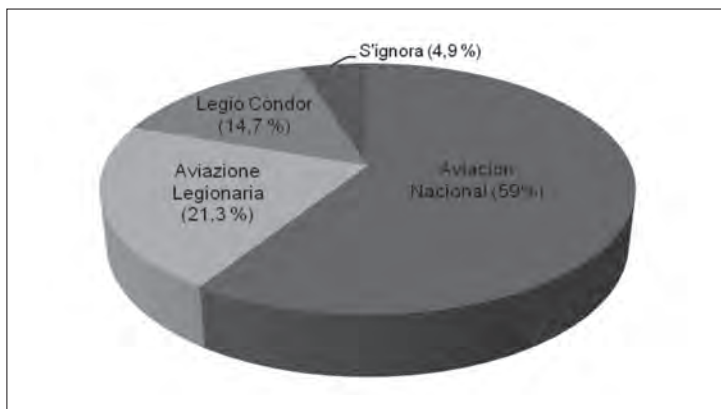

Fragment del mapa de Catalunya 1/400000 amb la distribució de les zones d'acció de cada aviació. Remarcat, sobre fons blanc per fer-lo més visible, hem afegit el punt on els serveis de cartografia militar rebel situaven la ciutat de Cervera. AGMAV, C. 2598, Cp. 42 / 38

el mapa de Catalunya amb la zona d'acció que s'assignava a cada aviació. Pel que fa a la 2^a *Brigada Aérea Hispana* (BAH), que s'havia creat durant la tardor d'aquell mateix any, la seva àrea d'acció anava des de la frontera amb França (límit nord), carretera de Cervera-Agramunt-Artesa de Segre-la Seu d'Urgell i Andorra (límit oest), línia Sabadell-Granollers-Girona i Figueres (límit est) i la carretera de Cervera a Barcelona fins a la cruïlla amb Sabadell; a l'*Aviazione Legionaria* li corresponia l'àrea que anava des dels límits sud de la 2ª BAH, és a dir la carretera de Cervera a Barcelona (límit nord), la línia Cervera-Vinaixa-la Pobla de Granadella i Flix (límit oest), la línia Sabadell-Vilafranca del Penedès, Reus i Falset (límit est) i el riu Ebre (límit sud); finalment, a la Legió Còndor li corresponia el sector que comprenia els límits sud de la 1^a i 2ª BAH, límit oest de l'*Aviazione Legionaria*, àrea de contacte amb les forces mateixes i riu Ebre pel sud¹⁰¹. Cervera, doncs, esdevé el punt on conflueixen les àrees d'acció de les tres aviacions al servei de Franco, que es tradueix en una incidència de la

ciones telefónicas y telegráficas, puntos sensibles de sus vías de comunicación, tráfico por carreteras, concentraciones observadas, depósitos de abastecimiento y municionamiento y aquellos objetivos que por su índole pudieran desorganizar el frente enemigo y la acumulación de reservas". AGMAV, C. 2598, Cp. 42, doc. 2, 3 i 4.

¹⁰¹ AGMAV, C. 2598, Cp. 42, doc. 34 a 38.

Distribució percentual de les accions aèries de l'aviació franquista damunt la Segarra.

Legió Còndor a l'oest i sud-oest de Cervera, més o menys en el triangle format pels nuclis de Cervera, Mont-roig de Segarra i Mas de Bondia; de l'Aviazione Legionaria, al sector comprès entre Cervera, límits de la Segarra amb l'Anoia per l'antiga carretera de Madrid a França, sud de Civit i oest de Montornès de Segarra, i finalment de l'*Aviación Nacional*, per mitjà de la 2ª BAH, en la zona d'acció al nord de les carreteres de Cervera a Agramunt i de Cervera a Barcelona. Val a dir, tanmateix, que, tot i la distribució en sectors, en ocasions les aviacions superen els seus límits, com és el cas, per exemple, dels bombardejos de la Legió Còndor de l'1 i 5 de gener de 1939, o de la 2ª BAH el dia 15, tots tres damunt de Cervera. Territorialment, la 2ª BAH fou la que tingué assignada una major àrea d'acció a la Segarra, cosa que féu que esdevingués l'aviació que comptabilitzà el major nombre d'accions aèries sobre la Segarra, seguida de l'*Aviazione Legionaria* i de la Legió Còndor en tercer lloc. En aquesta circumstància també hi influí el fet que la carretera de Madrid a França, el principal eix viari que creuava la comarca, era el límit sud de les seves accions.

4. 1. El bombardeig aeri sobre Cervera del 3 de desembre de 1938

En aquest apartat dedicat a totes les accions aèries damunt la Segarra hem volgut tractar de manera especial el bombardeig aeri més sagnant i destructiu que patí Cervera, exemplificant l'acció des del punt de vista estrictament militar pel que fa a l'aviació que en signa l'autoria. La reconstrucció de l'acció,

sempre segons el punt de vista militar, ha estat possible gràcies al fet d'haver trobat, a Roma, la documentació del bombardeig pel que fa a l'ordre prèvia, al comunicat o informe posterior, i les imatges dels impactes de les bombes damunt la ciutat.

Fitxa registre del bombardeig¹⁰²

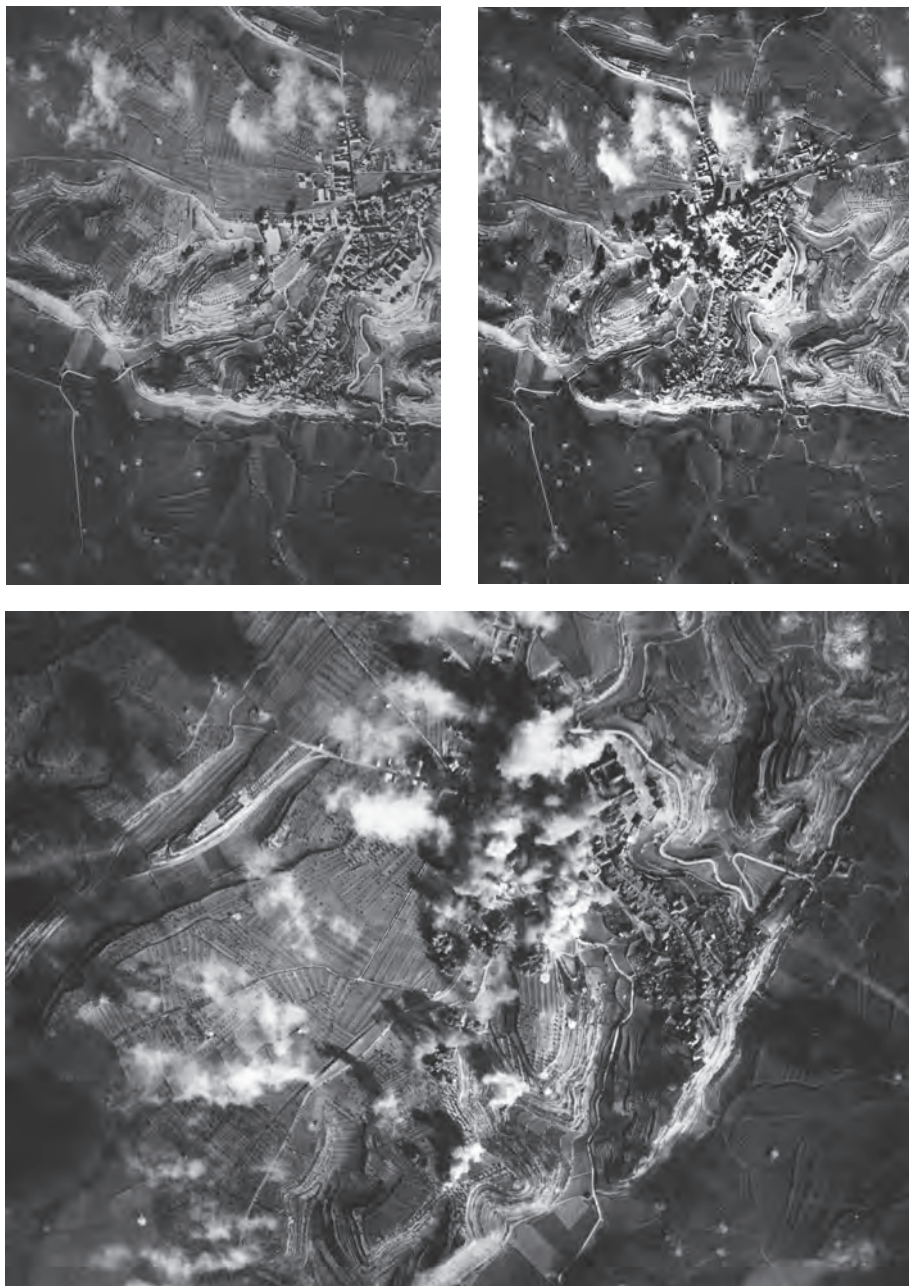
Ordre d'operació núm. 548, de 2 de desembre de 1938
Ordre d'operació núm. 461, de 3 de desembre de 1938
Objectius: fàbrica de material de guerra i dipòsit de munició de Cervera
Base: Valenzuela (Saragossa)
Unitat: *Aviazione Legionaria* (continental). Comando 111 ° Stormo B. V. (*Sparvieri*) / XXIX Grup / 280, 281 i 289 Esquadrilles
Efectius aeris: 10 Savoia-Marchetti S-79 (5 aparells de la 289, 4 de la 280 i 1 de la 281, matrícules: 28-18, 28-16, 28-14, 28-11, 28-04, 28-20, 28-29, 28-27, 28-21 i 28-26).
Cap formació: Tinent Coronel Celso Ranieri
Cap primera patrulla: Tinent Coronel Celso Ranieri
Cap segona patrulla: Capità Guido Spolverato
Tripulació:
 28-18 (Capità Guido Spolverato, tinent Giovanni Ruggiero, S. tinent Alberto Leonardi)
 28-16 (Tinent Aramis Ammannato, tinent Fernando Trombetta, sergent Guglielmo Rotondo)
 28-14 (S. tinent Giovanni Chiasserini, mariscal Renzo Ciulli)
 28-11 (Tinent Armando Fioretti, sergent major Ezio Biondi)
 28-04 (S. tinent Luigi Marcheggiani, sergent Destefani)
 28-20 (Tinent coronel Celso Ranieri, tinent Arturo Mayer Ziotti, tinent Nino Zannetti)
 28-29 (Capità Giuseppe Donadio, sergent Bruno Chiozzi, sergent Silvio Genioli)
 28-27 (Sergent Franco Melley, sergent Campagnuolo)
 28-21 (S. tinent Giacomo Bellini, sergent Pucci)
 28-26 (Sergent Vittorio Dallio, sergent Major Aldo Pompili).
Tripulació completa: 55 homes
Formació: patrulla en tascó
Càrrega: 80 bombes de 100 kg
Bombes llançades: 70
Altres: màquina fotogràfica panoràmica, 1.500 litres de combustible, oli complet i municionament per llançar complet.
Hora posada en marxa: 10:40 h (horari oficial en zona franquista)
Hora sortida de la base: 10:55 h

¹⁰² La present fitxa incorpora la informació essencial de l'ordre prèvia i del comunicat posterior. Cal tenir en compte que l'horari que figura en la fitxa és l'oficial en zona franquista, això vol dir que al desembre de 1938 era d'una hora menys respecte del que era vigent a la zona republicana. També durant el gener de 1939 es mantingué la mateixa diferència horària entre la zona rebel i la zona governamental. Per elaborar la fitxa sobre aquest bombardeig s'ha utilitzat la informació de *Ufficio Storico dell'Aeronautica Militare* (Roma). *Operazioni Militari sulla Spagna*. Lligall 13. *Ordini d'operazione e documentazione fotografica*.

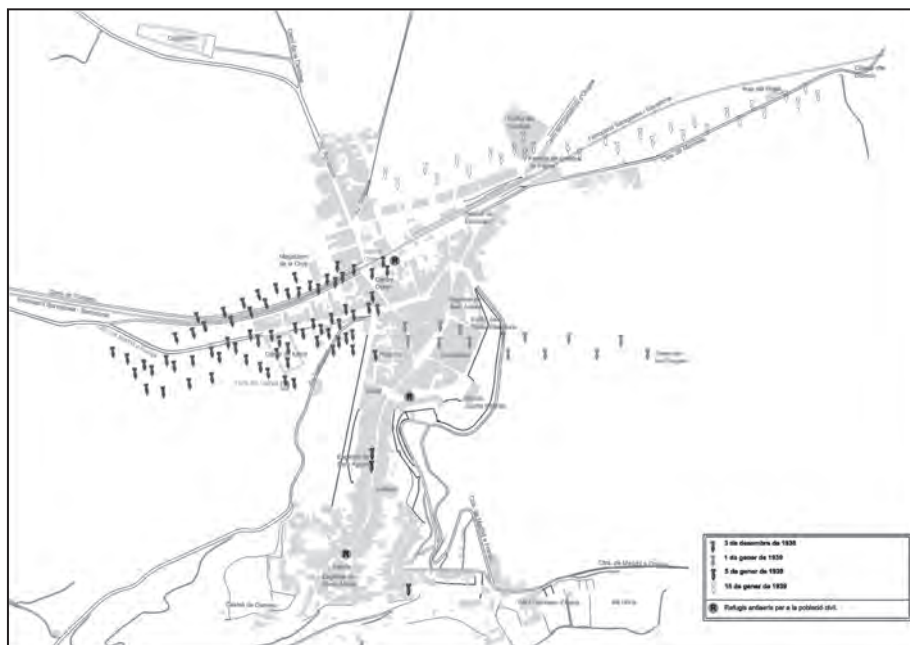
Hora bombardeig: 11:57 h
Hora arribada a la base: 13:00 h
Altitud: 5000 m
Altitud relativa: 4600 m
Durada del bombardeig: 4 segons
Condicions atmosfèriques: bones
Funcionament mecanisme de tir: bo
Funcionament aparells de ràdio i fotogràfic: bo
Incidències: violenta i precisa reacció antiaèria essent tocat l'aparell 28-20, del cap de la formació.
Informe de l'acció: "Il tiro é stato efficacissimo poiché sono state osservate numerose esplosioni provocate dalla caduta delle bombe. Effettuato il tiro dalla quota di m. 5000, che é risultato efficacissimo poiché ha causato vari incendi nella zona assegnata".

Aparell Savoia S-79 matrícula 28-21 de la 289 Esquadrilla, que participà en el bombardeig de Cervera el 3 de desembre. *Ufficio Storico dell'Aeronautica Militare* (Roma). *Operazioni Militari sulla Spagna*. Lligall 62. *Diari storici dei singoli reparti e relativa attività' di volo*.

Tres imatges de la seqüència del bombardeig del 3 de desembre sobre Cervera. *Ufficio Storico dell'Aeronautica Militare (Roma). Operazioni Militari sulla Spagna. Lligall 13. Ordini d'operazione e documentazione fotografica.*

Plànol de localització dels bombardeigs damunt la ciutat de Cervera. Disseny: Albert Pujol.

Amb les dades de què disposem avui podem afirmar que el bombardeig del 3 de desembre sobre Cervera fou el segon en nombre de víctimes mortals, després del que es féu sobre Lleida, el dia 2 de novembre de 1937¹⁰³. Després vingueren el de l'1 i 5 de gener de 1939 a càrrec de la Legió Còndor, i el del 15 de gener, que efectuà l'*Aviación Nacional* per mitjà de la seva *2ª Brigada Aérea Hispana*¹⁰⁴.

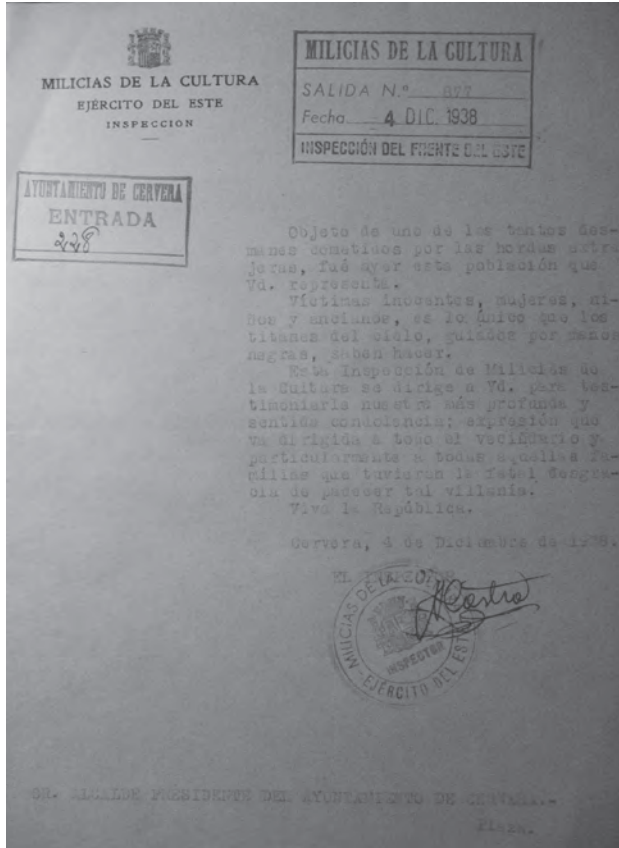
¹⁰³ SOLÉ SABATÉ; VILLARROYA, 1986, apèndix. En les revisions comarcals efectuades per encàrrec del Centre d'Història Contemporània de Catalunya pel que fa al cost humà de la Guerra Civil, tot i que la nòmina de víctimes que presentaren els historiadors esmentats tendeix sempre a pujar, no hem trobat tampoc cap població de la demarcació de Lleida, exceptuant la capital, que superés el quaranta morts del bombardeig del 3 de desembre sobre Cervera.

¹⁰⁴ El comunicat de campanya núm. 15139 d'aquell dia per la *2ª BAH* recull la missió encomanada a la 3a Escuadra, grups 5G28 i 6G28. L'acció aplegava 10 aparells Savoia-Marchetti S-79 i tenia com a objectiu bombardejar des del vèrtex del Molí de Vent fins a la cota 404 o tossal Redó, al sud-oest d'Ossó de Sió, situada al nord-oest d'aquest. Segons la mateixa font la unitat rebé en ple vol la informació que havia estat ocupat per les forces de terra l'objectiu del Molí de Vent, per la qual cosa la missió canvia i "...se bombardea por un Grupo [5 aparells] la zona al W. de Cervera sin alcanzar voluntariamente el pueblo. Otro Grupo lo efectúa en el barranco al E. de Tárrega produciendo una gran explosión y alcanzando la estación de Cervera. Se observa también un gran incendio en el pueblo de Tárrega localizándose dos baterías a. a. [antiaèries] en 1020, 800-803-600; 1021, 300-804, 900". AHEA, A-2059.

De l'impacte que provocà en la població civil cerverina en són testimoni els diaris que deixaren escrits tres cerverins il·lustres, l'arxiver Frederic Gómez Gabernet, mossèn Josep Arques i la directora de la Biblioteca Popular Mercè Masvidal. Gómez Gabernet escrivia el mateix dia 3 en aquests termes: “Dia 3 D^{bre} 1938. Fa cosa d'una setmana i a la mateixa hora, per llà [sic] la una del migdia, que des del campanar de l'església major amb la sirena allí instal·lada [sic], i amb la campana d'una de les torres de la Universitat, toquen el toc d'alarma per á [sic] que tothom vagi á amagar-se als refugis construïts en diferents indrets de la ciutat; però avui no ha resultat en vá [sic] l'espant i les correidisses ja que á la hora acostumada, han aparegut dos grups de deu avions i als pocs moments de la senyal d'alarma, uns dos minuts s'ha sentit grans detonacions i amb anterioritat xiulets i al moment ens hem donat compte que sofriem un fort bombardeig, no es poden calcular el nombre de bombes per la rapidesa i continuïtat en deixar-les caure. Seguidament movilitzaren [sic] varis ciutadans de la Creu Roija [sic] i cotxes de l'ambulancia per á prestar auxili en cas d'haver-hi hagut víctimes i que per cert i per desgràcia han sobrepassat á la magnitud del bombardeig. Es calcula en unes 40 persones mortes i unes 60 de ferides, algunes d'elles han quedat en estat greu.

La Sra. Elena Campderrós viuda de Batlle, amb l'ànsia consegüent, per que [sic] tenia dues filles á la ciutat i amb la temença de què es trobessin en camí per ésser l'hora de anar [sic] á dinar, sortí esfereïda de casa seva, que viuen á les afores, al costat del Camp d'Esports, i l'arreplegà de plé [sic] al cap, quedant morta instantàniament. La filla gran, l'Elionor, sofrí una ferida lleu de metralla. A l'altra banda de la via uns quants veïns s'havien construït un refugi á la seva manera, posant-hi tota la confiança per lliurarse [sic] d'esser víctimes de la metralla, però no hi [sic] valgué per que [sic] una de les bombes anà á caure al bell mig essent víctimes unes quantes persones (...).”

Per la seva banda Mercè Masvidal, colpida també per l'escena del bombardeig, anotava en el diari de la biblioteca, encara impressionada: “Dia de pànic i tristesa pels habitants de Cervera! A la 1, quan ja no hi havia ningú a la Biblioteca, i estant el Sr. Gómez, l'Emília i jo disfrutant de l'escalfor de l'estufa, ha sonat la sirena. A penes hem tingut temps de sortir a la galeria de fora, les bombes ja queien, el soroll era esgarriós. Semblava que la casa anava a caure. Esgarrifades i de la manera que hem pogut, hem anat al refugi de l'Ajuntament. Abans d'acabar l'alarma, quan ja el perill semblava que estava passat, hem tornat a la Biblioteca. Per sort no hi ha hagut cap desperfecte. Només unes quantes crostes del sostre han caigut en el vestíbul de la Biblioteca i els tubs

Carta de condol de les Milícies de la Cultura de l'Exèrcit de l'Est adreçada a l'Ajuntament de Cervera amb motiu del tràgic bombardeig. També es rebé condols de la delegació a Cervera del Tribunal Militar Permanent de Catalunya, el dia 4, i de la *Primera Brigada de Fuerzas Blindadas-2º Batallón de Carros*, el dia 5.

de l'estufa s'han girat una mica. Ens hem vist obligades a apagar el foc, per tal d'evitar un incendi en cas d'un nou bombardeig. Cada dia ho haurem de fer així. La Biblioteca restarà tancada aquesta tarda". Finalment, Mn. Josep Arques també anotava temps després del bombardeig en la seva llibreta de records de la guerra, en els següents termes: "El dia 3 de desembre de 1938 vingué per primera vegada a nostra ciutat l'Aviació Nacional. Allà al mig dia [sic] amb el Seny Major del campanar de la Parròquia es tocà a alarma i al moment arribaren [sic] dos avions que vinien del cantó de Tàrrrega començant a llençar les bombes

en els plans de la casilla [sic] del Gort i seguiren llençant-ne sobre les cases de nova construcció de dita carretera fins els magatzems de cal Riu...”¹⁰⁵.

4.2. Totes les accions aèries damunt la Segarra (abril 1938 - gener 1939)

Accions aèries de l'aviació franquista

Data	Hora ¹⁰⁶	Acció	Lloc/Objectiu	Unitat/Tipus avió	Base ¹⁰⁷
3-4-1938	?	Reconeixement	Carretera Borges Blanques-Cervera-Artesa de Segre-Tremp	Legió Còndor/ <i>Aufklärungsstaffel</i> A./88 9 Dornier Do-17 ¹⁰⁸	Buñuel (Navarra)
5-4-1938	?	Bombardeig	Els Comtals, t. m. de Cervera	Legió Còndor	S'ignora
10-5-1938	?	Reconeixement	Zona de Cervera	<i>Aviazione Legionaria</i> / 2 Fiat Cr-32	Casp (Saragossa)
5-10-1938	?	Bombardeig ¹⁰⁹	Aeròdrom de l'Aranyó	Legió Còndor/ <i>Kampfgruppe</i> K./88 27 Heikel He-111	Aeròdrom de Garrapinillos o de Sanjurjo (Saragossa)

¹⁰⁵ ACSG, “Records de la guerra de 1936-1939”, de Mn. Josep Arques; Dietari de Frederic Gómez Gabernet (1936-1939); Diari de la Biblioteca Popular de Cervera (1934-1938), anotacions de Mercè Masvidal. Un darrer testimoni ens el cita Joan Salat en un dels tres articles que dedicà a les víctimes de la guerra a Cervera. És el de Mn. Andreu Rovira, el qual es trobava refugiat a cal Miró (Botiga Nova) els darrers mesos de la guerra. Mn. Rovira escriví un diari on anotà: “El dia 3 de desembre fou tremendo per les moltes bombes que'ns [sic] van caure i les moltes cases ensorrades. Va arribar la metralla al nostre pis”. (SALAT, 1996)

¹⁰⁶ L'horari de totes les accions aèries de l'Aviació Nacional, Legió Còndor i *Aviazione Legionaria* italiana és el vigent en zona franquista, que era d'una hora menys que en la zona governamental. En el cas dels bombardejos de la Legió Còndor dels dies 1, 2 i 5 de desembre, tanmateix, l'horari que hem utilitzat és el vigent en zona republicana.

¹⁰⁷ La localització de les bases s'ha fet sobre la base de l'ordre preparatòria núm. 1, de 27 de novembre, sobre desplegament de les unitats aèries de Franco a partir del dia 4 de desembre de 1938, preparatòries de l'ofensiva sobre Catalunya.

¹⁰⁸ El comunicat del dia indicava: “A./88 Con 9 DO 17 servicio contra concentraciones enemigas en Alfarrás. 4 toneladas [de bombes]. 2000 metros. 50% de las bombas en el blanco. Cadenas de reconocimiento 7 servicios reconocimiento [en] las primeras líneas y además tránsito en carretera Borjas Blancas-Cervera-Artesa de Segre-Tremp. Defensa enemiga por cazas”.

¹⁰⁹ El comunicat d'aviació del dia 6 d'octubre de 1938 diu textualment: “L. CONDOR.- He.111.- 27

9-10-1938	11:00	Reconeixement fotogràfic	Aeròdrom de l'Aranyó	Legió Còndor/ <i>Aufklärungsstaffel</i> A./88 2 Dornier Do-17	Tauste (Saragossa)
10-10-1938	11:00 (sobre aeròdrom Aranyó)	Reconeixement fotogràfic	Aeròdrom de l'Aranyó. Nord de Cervera, sector entre Concabella, Gra, Hostafrancs i Torrefeta, i sector al sud de Mont-roig i Bellver.	Legió Còndor/ <i>Aufklärungsstaffel</i> A./88 1 Dornier Do-17	Tauste (Saragossa)
3-12-1938	11:56	Bombardeig (70 bombes de 100 kg)	Cervera (dipòsit de munició i fàbrica material de guerra)	<i>Aviazione Legionaria</i> /111 Stormo B.V. <i>Sparviero</i> /XXIX Gruppo/280 i 289 Esc. i un aparell de la 281 10 Savoia-Marchetti S-79	Aeròdrom de Valenzuela (Saragossa)
21-12-1938	15:00	Bombardeig	Guissona (objectius militars)	Aviació Nacional/2 ^a <i>Brigada Aérea</i> / Un grup de Savoia-Marchetti S-79	Alfamén (Saragossa)
22-12-1938	?	Bombardeig	Aeròdrom de l'Aranyó ¹¹⁰	S'ignora	S'ignora

aviones bombardean los aeródromos [sic] de Cervera". Les memòries de Jaume Brescó, fill de Mas Vilalta, al terme de Florejacs, aporten major informació en relació a aquest episodi: "El 5 d'octubre, de bon matí, em va despertar una remor d'avions; estava ennuvolat i fins estaven caient algunes gotetes. Nou avions, en formació de tres, estaven fent toms sota els núvols. Al moment van aparèixer altres formacions que, venint de la part de ponent, també s'anaven afegint a fer voltes; en vaig comptar més de trenta [sic]. Quan feia estona que voltaven, uns més ençà altres més enllà, es van sentir unes explosions llunyanes i aquells avions van anar desapareixent pel costat d'on havien vingut. Van bombardejar el camp d'aviació que els 'rojos' tenien prop del poblet de Montcortés. Aquest episodi va ser l'única cosa de relleu digna de contar de tot el que em va succeir durant aquells dos mesos". BRESCÓ, 2000, 17.

¹¹⁰ D'aquesta acció només en tenim constatació pel comunicat núm. 127 de la mateixa data a les 23:15 h, que diu: "*También por el mismo origen [es refiere a una ràdio captada i desxifrada] se sabe que en el bombardeo del Aeródromo rojo de Cervera fue destruido un Mosca [es refiere a un avió de caça rus Polikarpov I-16]*".

27-12-1938	16:00	Bombardeig (9 bombes, 3 no fan explosió)	La Manresana ¹¹¹ (objectius militars)	3 aparells sense precisar	S'ignora
29-12-1938	22:00 h	Bombardeig	La Manresana-bosquet de Josep Cassant ¹¹² (objectius militars i concentracions de tropa)	3 o 4 aparells sense precisar	S'ignora
1-1-1939	03:40	Bombardeig ¹¹³	Cervera	Legió Còndor/ <i>Aufklärungsstaffel</i> A./88 2 Dornier Do-17 + 24 Heinkel He-111	Tauste (Saragossa)
2-1-1939	00:15	Bombardeig (4 bombes: 2 + 2)	Aeròdrom de l'Aranyó i proximitats d'Hostafrancs ¹¹⁴	Legió Còndor/K./88? 1 Junker Ju-52	Aeròdrom de Sanjurjo (Saragossa)?

¹¹¹ D'aquesta jornada tenim el comunicat de les accions aèries de la Legió Còndor en què s'informa d'un "Tercer servicio: 29 He 111 con 4 Do 17 efectuan un bombardeo sobre concentraciones en pueblos y carreteras en el espacio Lérida-Montblanch-Cervera-Artesa de Segre". Ignorem si aquest fou el bombardeig que hi hagué a la Manresana, tal com ens explica Ramon Farré Verdés, que causà destrosses en edificis però sense causar víctimes, tot i que creu que es produí a les 15:00 h. FARRÉ; VIDAL, 1992, 86 i 87; RAMON, 2001, 44. El comunicat dels serveis d'informació republicans feia esment de 3 aparells que bombardejaren les proximitats de Cervera amb nou bombes, tres de les quals no explotaren. L'acció, segons aquesta versió, es produí a les 16:00 h. AHEA, A-153.

¹¹² D'aquest bombardeig en tenim notícia només pel testimoni de Ramon Farré Verdés, fill de Sant Ramon. Es produí damunt un parc mòbil instal·lat per l'exèrcit republicà, ple de camions russos i americans, els tallers del qual es trobaven al nucli de la Manresana, objectiu de l'aviació del dia 27, i al Convent de Sant Ramon. En aquest bombardeig hi hagué 4 víctimes i nombrosos ferits. Els militars morts foren enterrats en una fossa comuna al cementiri de la Manresana. FARRÉ; VIDAL, 1992, 87.

¹¹³ La documentació republicana informa, erròniament, que fou un Junker Ju-52 i que es llançaren sis bombes sobre la població de Cervera. Els errors per part dels serveis d'observació, en un i altre bàndol, són freqüents. També per memòria oral sabem que el nombre de bombes llançades fou molt superior, moltes d'elles a l'est de la ciutat, a la carretera i en descampat, entre l'edifici de la Universitat i el tossal de les Forques. Segons Salvador Casamitjana el nombre de bombes llançades oscil·laria entre 14 i 16.

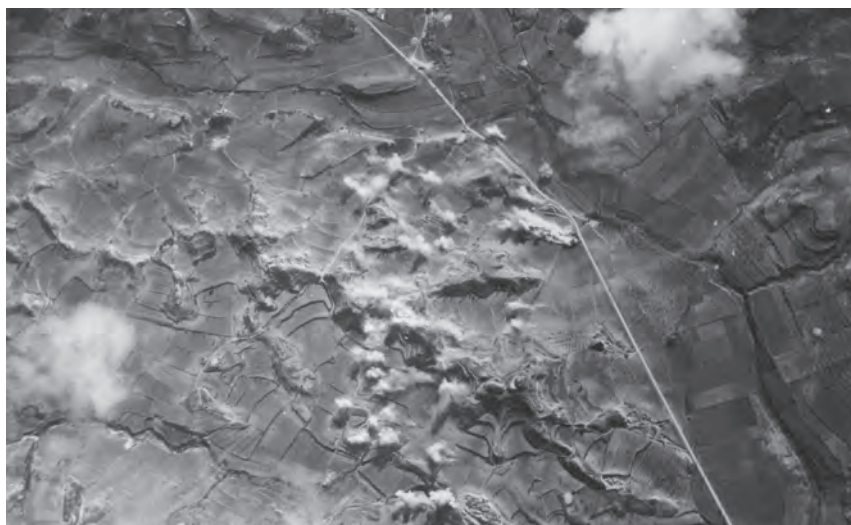
¹¹⁴ Les bombes van caure a uns 50 m de l'aeròdrom. No causà destrosses, ni morts ni ferits. Tot i que atribueix l'acció a un Junker Ju-52, sovint els serveis d'observació i defensa antiaèria republicana erraven en el tipus d'avió. La informació afegeix que l'avió desaparegué rumb oest. AHEA, A-153, *Boletín de Información* n° 2 (2-1-1939).

2-1-1939	02:20	Bombardeig (bombes incendiàries sobre Cervera + 1 bomba sobre Manresana)	Proximitats Cervera i sobre la Manresana	Legió Còndor/K./88? 1 Junker Ju-52	Aeròdrom de Sanjurjo (Saragossa)?
5-1-1939	?	Bombardeig	Sectors de Cervera i Agramunt (concentracions de tropa)	Legió Còndor/ <i>Kampfgruppe</i> K./88 17 Heikel He-111	Aeròdrom de Sanjurjo (Saragossa)
6-1-1939	11:00	Bombardeig (24 bombes de 50 kg i 22 de 100 kg)	Entre Guissona i Tarroja (concentracions de tropa i posicions enemigues) ¹¹⁵	<i>Aviazione Legionaria</i> /111 Stormo B.V. <i>Sparviero</i> / XXIX <i>Gruppo</i> /280 (2), 281 (2) i 289 (1) Esc. 5 Savoia-Marchetti S-79	Aeròdrom de Valenzuela (Saragossa)
7-1-1939	---	Reconeixement i bombardeig	Carretera de Solsona a Torà seguint l'itinerari; també carreteres de Ponts a Oliana i de Oliana a Solsona	Aviació Nacional/ <i>1ª Brigada Aèrea</i> / <i>1ª Escuadra</i> 1 Junker Ju-52	Pallaruelo de Monegros (Osca)
12-1-1939	---	Reconeixement i bombardeig (? bombes de 100 kg i de 50)	Tossal Rodó (t. m. Granyanella) i reconeixement i bombardeig de carreteres Agramunt-Cervera i a Tàrrega (trànsit enemic)	Aviació Nacional/ <i>2ª Brigada Aèrea</i> / <i>2ª Escuadra</i> 8 Savoia-Marchetti S-79 ¹¹⁶	Alfamén (Saragossa)

¹¹⁵ Aquest bombardeig s'efectua d'acord amb l'ordre d'operació núm. 571 de l'*Aviazione Legionaria* assignat al 111 Stormo B.V., l'objectiu de la qual va ser el bombardeig de Vilanova de Bellpuig i Agramunt. També d'aquest bombardeig se'n parla, bo i fixant l'objectiu, com a concentracions i posicions a "*Terraja* [sic]" o "*S.W. di Guissona* [sic]". Es tracta, en realitat, del mateix objectiu. El comunicat de campanya de l'Exèrcit de l'Aire franquista hi afegeix, encara, que la missió inicial s'ha d'avortar per l'existència de núvols baixos, i que es passa després a bombardejar en el sector Bell-lloc, Vilanova de Bellpuig, Tàrrega i Guissona.

¹¹⁶ A efectius de la *2ª Brigada Aèrea* s'atribueix un bombardeig efectuat el dia 14 de gener damunt de posicions de l'Exèrcit republicà, al sud-est d'Ossó de Sió. Ignorem si el bombardeig es localitzà dins els límits de la Segarra, terme actual de Plans del Sió, o bé de l'Urgell.

12-1-1939	11:49	Bombardeig (60 bombes de 50 kg)	Carretera de Madrid a França a l'alçada de mas d'en Perelló, entre Sant Pere dels Arquells i els Hostalets ¹¹⁷	<i>Aviazione Legionaria</i> /111 Stormo B.V. <i>Sparviero</i> /XXIX <i>Gruppo</i> /280 (1) i 289 (4) Esc. 5 Savoia-Marchetti S-79 ¹¹⁸	Aeròdrom de Valenzuela (Saragossa)
-----------	-------	---------------------------------	---	--	------------------------------------

Bombardeig en part frustrat de la carretera de Madrid a França, entre Sant Pere dels Arquells i els Hostalets. Les bombes impacten damunt el Mas d'en Perelló, al centre de la imatge on comença el revolt a mà esquerra, fumejant. Causà, almenys, una persona morta. Aquest cop, el vent fou providencial perquè les bombes caigueren totes en els camps situats al nord de la carretera, a l'esquerra de la imatge. Així ho expressa el diari històric de la 289 Esquadrilla: "*A causa delle forti perturbazioni atmosferiche solo qualche bomba cade sulla strada*". *Ufficio Storico dell'Aeronautica Militare* (Roma). *Operazioni Militari sulla Spagna*. Lligall 62. *Diario Storico*: 289 Sq.

¹¹⁷ En tots els documents oficials generats per l'aviació italiana, apareix citat l'objectiu en aquests termes: "*strada a S.E. de Cervera (Lérida)*". En aquest bombardeig es van atacar també posicions a Forés i Rocafort de Queralt.

¹¹⁸ A cinc efectius d'aquesta mateixa unitat es pot atribuir un bombardeig efectuat el dia 13 de gener damunt la carretera al sud de Montmaneu. Ignorem si el bombardeig es localitzà dins els límits de la Segarra, terme de Bellmunt, o bé de l'Anoia.

13-1-1939	?	Bombardeig (8 bombes) i metrallament (930 cartutxos)	Carretera d'Agramunt a Cervera i camins propers (trànsit vehicles) ¹¹⁹	Aviació Nacional/Cooperació/Grup 1G2 1 grup de Heinkel He-45	Pomar (Osca)
14-1-1939	16:00	Reconeixement i bombardeig (55 bombes de 50 kg)	Reconeixement des de Pallargues a la Morana i bombardeig del tossal de Sant Cristòfol, al nord de Sant Martí de la Morana (posicions enemigues)	Aviació Nacional/2 ^a Brigada Aèrea/6 ^a Escuadra/Grups 8G18 (4) i 9G18 (3) 7 Caproni Ca-310	Candasnos (Saragossa)
14-1-1939	?	Bombardeig (35 "negrillas") i metrallament (3.450 cartutxos)	Les Pallargues (posicions enemigues)	Aviació Nacional/Cooperació/Grup 1G2 Un grup de Heikel He-51	Pomar (Osca)
14-1-1939	?	Bombardeig (40 "negrillas") i metrallament (5.000 cartutxos)	Tossal de Pelagalls (posicions enemigues)	Aviació Nacional/Cooperació/Grup 4G12 Un grup de Heikel He-45	Castejón del Puente (Osca)
14-1-1939	?	Bombardeig i metrallament frustrat. Combat aeri ¹²⁰	Tossal de Pelagalls (posicions enemigues)	Aviació Nacional/Cooperació/Grup 4G2 Un grup de Romeo Ro-37	Pomar (Osca)

¹¹⁹ Sobre aquesta acció, el comunicat de campanya constata que no s'observa retirada de forces enemigues, amb la qual cosa es bombardegen "objetivos señalados por nuestra Artillería aproximadamente en el camino de la Casilla (sic)".

¹²⁰ Diu el comunicat de campanya dels grups de cooperació que "al llegar al objetivo se encuentra la caza enemiga por lo que se retira el grup a Balaguer, volviendo nuevamente al objetivo es (sic) atacado nuevamente por 9 Curtiss, observando que hay otros varios haciendo la "cadena" sobre nuestras fuerzas, en vista de ello y la falta de gasolina se retira el Grupo sin efectuar la misión".

14-1-1939	12:30 - 14:15	Reconeixement	Sector de Cervera	Aviació Nacional/7 ^a Escuadra/Grup 3G3 7 Fiat Cr-32	Escatrón ¹²¹ (Saragossa)
15-1-1939	12:00	Bombardeig (? bombes de 50 i 100 kg)	Cervera i sector a l'oest de la població (posicions enemigues i trànsit vehicles) ¹²²	Aviació Nacional/2 ^a Brigada Aèrea/3 ^a Escuadra/Grups 5G28 i 6G28 10 Savoia-Marchetti S-79	Alfamén (Saragossa)
15-1-1939	9:30	Bombardeig en picat i metrallament (64 bombes de 50 kg i 3.000 cartutxos)	Vall del Sió, des de Concabella a Sedó ¹²³	Aviació Nacional/2 ^a Brigada Aèrea/6 ^a Escuadra/Grups 8G18 (4) i 9G18 (4) 8 Caproni Ca-310	Candasnos (Saragossa)
15-1-1939	?	Reconeixement, bombardeig (96 bombes de 10 kg) i metral·lament (750 cartutxos)	Carretera des de l'Aranyó a Cervera, i sector al sud Montcortés (posicions enemigues i trànsit vehicles)	Aviació Nacional/ Cooperació/Grup 6G15 Un grup de Heinkel He-51	Albatàrrec (Segrià)

¹²¹ El desplegament de forces aèries que ordenà l'Estat Major de l'Aire franquista el 27 de novembre de 1938, vigent a partir del dia 4 de desembre, assignà l'aeròdrom d'Escatrón (Saragossa) als grups de caça 2G3 i 3G3, "...teniendo previsto el traslado a Almenar, cuando el avance de las fuerzas permitan utilizar este campo en condiciones de seguridad". No hem pogut determinar a partir de la documentació la data exacta del trasllat d'aquesta aviació des d'Escatrón a Almenar. AHEA, A-9136. El full de vols del tinent Isidre Comas Altadill, adscrit a la 1ª Escuadrilla del 2G3, cita Escatrón almenys fins al 19 de gener. AHEA, A-9101.

¹²² En el comunicat de campanya d'aquesta unitat hi diu: "*Recibido en el aire el parte de estar ocupado el objetivo Molí de Vent, se bombardea por un Grupo la zona al W. de Cervera sin alcanzar voluntariamente el pueblo. Otro Grupo lo efectúa en el barranco al E. de Tárrega produciendo una gran explosión y alcanzando la estación de Cervera*". El comunicat de campanya de l'aviació encara precisa menys: "*2ª BAH. Una escuadra bombardea posiciones enemigas y tráfico entre Tarragona y Cervera*". AHEA, A-2059; AGMAV, C. 2607, Cp. 75 / 33. El nombre d'aparells que bombardejaren Cervera foren cinc, tot i que la missió la integren de S-79.

¹²³ El comunicat de missió corresponent a aquesta acció aèria diu que "*se efectúa el bombardeo del objetivo (Cuenca del río Sió paralelo al trozo de carretera de Concabella a Rivé), en la primera pasada, observando nuestras fuerzas en vértice Palaçalls y avanzando por la carretera de Agramunt a Cervera en el km. 10. En una segunda pasada se bombardea en picado y se ametrallan los molinos situados en dicha cuenca. En otra pasada se ametrallan los atrincheramientos de las cotas 435 y 437 dándose otra pasada de ametrallamiento sobre estas trincheras. Se observa ardiendo el pueblo de Tárrega con grandes incendios*".

15-1-1939	?	Protecció de "Pavos" [Heinkel He-45), vigilància i metrallament	Cervera i Agramunt	Aviació Nacional/7 ^a <i>Escuadra</i> /Grup 3G3 5 Fiat Cr-32	Escatrón (Saragossa)
15-1-1939	12:45 - 15:05	Vigilància i metrallament	Zona de Cervera i Tàrrega (metrallament de diversos cotxes i camions)	Aviació Nacional/7 ^a <i>Escuadra</i> /Grup 2G3 7 Fiat Cr-32	Escatrón (Saragossa)
15-1-1939	11:55	Bombardeig (60 bombes de 50 kg)	Cruïlla de carreteres a Cervera i sud de Montmaneu	<i>Aviazione Legionaria</i> /111 Stormo B.V. <i>Sparviero</i> /XXIX <i>Gruppo</i> /280 (1) i 289 (4) Esc. 5 Savoia-Marchetti S-79	Aeròdrom de Valenzuela (Saragossa)
15-1-1939	14:30 - 16:45	Vigilància i protecció	Sector de Cervera i Montmaneu	<i>Aviazione Legionaria</i> /3 Stormo C.T./XXIII <i>Gruppo</i> C.T. "Asso di Bastoni" 27 Fiat Cr-32	Aeròdrom de Sarinyena (Osca)
15-1-1939	12:55	Bombardeig amb "espezoni" i metrallament (560 bombes de 2 kg <i>dirompenti e incendiari</i> , 1.130 cartutxos 12,7 i 2.124 de 7,7)	Carretera de Madrid a França, entre Cervera i Montmaneu	<i>Aviazione Legionaria</i> /XXXV <i>Gruppo</i> Autonomo/65 Esc. ASS. 4 Breda Ba-65	Aeròdrom de Puig Moreno (Alcanyís-Terol)
16-1-1939	?	Bombardeig (? bombes de 50 i 100 kg)	Carretera general de Lleida a Barcelona, del km 519 al 520	Aviació Nacional/2 ^a <i>Brigada Aérea</i> /3 ^a <i>Escuadra</i> /Grups 5G28 i 6G28 10 Savoia-Marchetti S-79	Alfamén (Saragossa)
16-1-1939	?	Bombardeig i metrallament (? bombes de 50 i 100 kg; uns 1.150 cartutxos)	Tossal de Montpeó	Aviació Nacional/2 ^a <i>Brigada Aérea</i> /6 ^a <i>Escuadra</i> /Grups 8G18 i 9G18 9 Caproni Ca-310	Candasnos (Osca)

16-1-1939	?	Bombardeig en picat "cadena" (36 bombes de 12 kg) i metrallament (4.035 cartutxos)	Tossal de Miralles, t. m. de Cervera, al peu carretera de les Oluges (atrinxeraments)	Aviació Nacional/Cooperació/Grup 4G2 Un grup de Romeo Ro-37	Pomar (Osca)
16-1-1939	12:25 - 13:55	Reconeixement	Carretera des de Tàrrega a Sant Antolí	Aviació Nacional/7 ^a <i>Escuadra</i> /Grup 2G3 2 Fiat Cr-32	Escatrón (Saragossa)
17-1-1939	?	Bombardeig	Tossal de Montlleó, cota 689 al nord d'aquest nucli, i nord-est de Llindars (posicions enemigues)	Aviació Nacional/2 ^a <i>Brigada Aèrea</i> /2 ^a <i>Escuadra</i> 10 Savoia-Marchetti S-79	Alfamén (Saragossa)
17-1-1939	?	Reconeixement ofensiu i bombardeig (6 bombes de 50 o 100 kg)	Carretera Cervera-Calaf i Calaf-Freixenet. Bombardeig proximitats de Portell ¹²⁴	Aviació Nacional/2 ^a <i>Brigada Aèrea</i> /2 ^a <i>Escuadra</i> 3 Savoia-Marchetti S-79	Alfamén (Saragossa)
17-1-1939	?	Reconeixement, bombardeig i metrallament (? bombes de 50 i 100 kg; 2.200 cartutxos)	Camí de la Tallada, a més a més de la cruïlla de la Panadella	Aviació Nacional/2 ^a <i>Brigada Aèrea</i> /6 ^a <i>Escuadra</i> /Grups 8G18 i 9G18 7 Caproni Ca-310	Candasnos (Osca)
17-1-1939	8:27	Bombardeig (120 bombes de 50 kg)	Vies d'accés a Talavera pel nord-est i pel sud-oest, (concentracions de tropa i posicions diverses) ¹²⁵	<i>Aviazione Legionaria</i> /111 Stormo B.V. <i>Sparviero</i> /XXIX i XXX Gruppo/281 i 285 Esc. 10 Savoia-Marchetti S-79	Aeròdrom de Valenzuela (Saragossa)

¹²⁴ El reconeixement tenia com a objectiu observar la circulació de les carreteres esmentades, en direcció a Calaf, primer, i després direcció Freixenet, on n'hi hagué poca. La mateixa missió efectuaría un reconeixement sobre la carretera Calaf-Jorba-Igualada, en direcció Igualada, en què s'observà circulació intensa amb més de 60 camions. La mateixa missió parla de l'atac sobre una concentració de tropes enemigues prop de Portell.

¹²⁵ Aquest objectiu també s'esmenta com: "strada N. E. Talavera", amb la qual cosa intuïm que es podria

17-1-1939	8:30	Bombardeig (96 bombes de 50 kg)	Carretera de Santa Coloma a Montmaneu-km 8 a 11, prop de Bellmunt	<i>Aviazione Legionaria</i> /XXXV Gruppo Autonomo B.V. 8 Fiat Br-20	Aeròdrom de Puig Moreno (Alcanyís-Terol)
17-1-1939	11:25	Bombardeig amb “espezoni” i metrallament (840 bombes de 2 kg <i>dirompenti</i> i 1.050 cartutxos 12,7 i 1.987 de 7,7)	Carretera de Santa Coloma a Montmaneu-km 8 a 11, prop de Bellmunt (concentració de tropa, tres blindats i <i>piazzuole di mitragliatrici</i>).	<i>Aviazione Legionaria</i> /XXXV Gruppo Autonomo/65 Esc. ASS. 6 Breda Ba-65	Aeròdrom de Puig Moreno (Alcanyís-Terol)
17-1-1939	12:30 – 14:45	Vigilància i metrallament	Carretera de Cervera a Igualada fins al km 546 (metrallament de camions)	Aviació Nacional/7 ^a <i>Escuadra</i> /Grups 2G3 i 3G3 6 Fiat Cr-32	Escatrón (Saragossa)
17-1-1939	13:40	Vigilància i protecció	Carretera de Santa Coloma a Montmaneu-km 8 a 11, prop de Bellmunt	<i>Aviazione Legionaria</i> /3 Stormo C.T./XXIII Gruppo “ <i>Asso di Bastoni</i> ” 26 Fiat Cr-32	Aeròdrom de Sarinyena (Osca)
17-1-1939	14:30	Bombardeig ¹²⁶ (96 bombes de 50 kg)	Carretera de Santa Coloma a Montmaneu km 7 i 9, al sud de Civit, entrada a Bellmunt (posicions exèrcit)	<i>Aviazione Legionaria</i> /XXXV Gruppo B.V. 8 Fiat Br-20	Aeròdrom de Puig Moreno (Alcanyís-Terol)
17-1-1939	14:40	Bombardeig en picat i metrallament (12 bombes <i>Torpedini</i> de 100 kg)	Carretera de Santa Coloma a Montmaneu km 8 a 11, entre Civit i Bellmunt (concentració de tropa, tres blindats i <i>piazzuole di mitragliatrici</i>)	<i>Aviazione Legionaria</i> /XXXV Gruppo Autonomo “A”/65 Esc. ASS. 6 Breda Ba-65	Aeròdrom de Puig Moreno (Alcanyís-Terol)

tractar del mateix objectiu que persegueixen les accions posteriors d’aquella mateixa jornada, és a dir entre els km 8 i 11 de la carretera de Santa Coloma de Queralt a Montmaneu, en el sector de Bellmunt.

¹²⁶ Aquesta acció va combinada amb la de les 14:40 h de bombardeig en picat efectuat per una patrulla de 6 Ba-65.

19-1-1939	?	Bombardeig (? bombes de 50 i 100 kg)	Carretera d'Amorós a Calaf, km 254 a 258 de la via del tren	Aviació Nacional/2 ^a Brigada Aèrea/6 ^a Escuadra/Grups 8G18 i 9G18 8 Caproni Ca-310	Candasnos (Osca)
19-1-1939	?	Bombardeig i metrallament	A l'est de Calaf, en els límits comarca Segarra-Anoia (trànsit de vehicles)	Aviació Nacional/ Cooperació/ Probable Grup 1G2 Un grup de Heikel He-51	Pomar (Osca)
19-1-1939	10:45 – 13:30	Vigilància, metrallament i combat aeri ¹²⁷	Sector de Cervera (metrallament de blindats i combat aeri amb caces republicans Polikarpov I-15 "Xatos" i I-16 "Mosques")	Aviació Nacional/7 ^a Escuadra/Grups 2G3 i 3G3 10 Fiat Cr-32	Escatrón (Saragossa)
20-1-1939	?	Reconeixement ¹²⁸	Carretera entre Llanera i Torà, i Llanera i Llobera	Aviació Nacional/2 ^a Brigada Aèrea/3 ^a Escuadra 6 Savoia-Marchetti S-79	Alfamén (Saragossa)

¹²⁷ L'esborrany del diari d'operacions d'aquesta unitat recull el combat aeri damunt Cervera: "El Cte. Salas [Ángel Salas Larrazábal] ametralla a un Curtis [Polikarpov I-15] de costado y a otro de frente que pierde de vista al hacerle medio tono [sic] y huir picando. Ctan. Cuadra ataca a la 1ª Eslla de Curtis tirando muy cerca a uno de ellos una ráfaga corta por inutilizarse las ametralladoras; combate con una Rata [Polikarpov I-16] y después con otro sin poder tirar por la citada avería. Tte. Márquez ataca a un Curtis que no puede disparar por atacarle otros tres con los cuales combate sin lograr dispararles pues uno de los dos impactos que recibe el aparato le inutilizan las máquinas, resultó herido leve. Tte. Henricourt [Rodolfo Henricourt de Granner] en compañía del Alf. Barañano [Emiliano Barañano Martínez] pica en dirección de 6 Curtis que atacaban a las primeras patrullas, los cuales al vernos se fueron, después se puso a la cola de un Rata que ametralló mucho tiempo derribándolo probable y por último combatió con 4 Ratas sin resultado. El Alf. Barañano entró en combate en unión del Tte. Henricourt continuando unidos hasta el final, ametralló de costado a la Rata y combatió con las 4 últimas sin resultado. El Alf. Allende [Pedro Allende Martínez] es atacado por una formación de Curtis recibiendo tres impactos, siguiendo al Cte. Salas ataca a los Curtis, ametrallando uno de arriba y de costado que se le pone en la cola y tiene que huir de tornillado, de nuevo combate con otro Curtis que también se le pone en la cola, al huir a tornillazo y por la brusquedad de este se le desprende un tornillo de una ametralladora que no puede disparar". AHEA/A-9098. Vegeu, també, el relat de l'acció que en fa el comandament de la caça republicana a partir del diari d'operacions de l'11a Esquadra.

¹²⁸ L'observació s'efectua després del bombardeig de les estacions de Vic i Manlleu, pont i vies del ferrocarril també de Manlleu.

20-1-1939	?	Reconeixement, bombardeig i metrallament ¹²⁹	Sector de Llanera i Torà, a més a més de Ponts, Castellnou de Basella, Castellar de la Ribera, Solsona i Olius (trànsit vehicles)	Aviació Nacional/2 ^a Brigada Aèrea/6 ^a Escuadra/Grups 8G18 i 9G18 6 Caproni Ca-310	Candasnos (Osca)
20-1-1939	?	Bombardeig en picat (40 bombes de 10 kg) i metrallament (4.500 cartutxos)	Carretera de Solsona a Torà (trànsit vehicles) ¹³⁰	Aviació Nacional/ Cooperació/Grup 4G12 Un grup de Heinkel He-45	Castejón del Puente (Osca)
20-1-1939	?	Reconeixement, i bombardeig i metrallament frustrats	Carreteres de Ponts a Torà i de Guissona a Biosca (trànsit de vehicles) ¹³¹	Aviació Nacional/ Cooperació/Grup 1G2 Un grup de Heinkel He-51	Pomar (Osca)
21-1-1939	?	Reconeixement, bombardeig i metrallament (? bombes de 50 i 100 kg)	Carreteres de Solsona a Torà, i de Llanera a Torà (trànsit de vehicles)	Aviació Nacional/2 ^a Brigada Aèrea/2 ^a Escuadra/Grups 3G28 i 4G28 7 Savoia-Marchetti S-79	Alfamén (Saragossa)
21-1-1939	?	Bombardeig (? bombes de 50 i 100 kg) -1r servei-	Carretera de Torà a Solsona, i tossal de Biosca (concentració i circulació de camions)	Aviació Nacional/2 ^a Brigada Aèrea/6 ^a Escuadra/Grups 8G18 i 9G18 8 Caproni Ca-310	Candasnos (Osca)

¹²⁹ El comunicat d'operacions de la 2a Brigada per aquell dia informa del reconeixement ofensiu que practicà la 6a Escuadra sobre el sector indicat, del bombardeig de les immediacions de Castellar de la Ribera després que s'hi observés una gran concentració de tropes, del metrallament de Solsona i de la descoberta d'una gran concentració de tropa entre Llanera i Torà, "...pero no pueden atacarla por falta de munición en los aparatos".

¹³⁰ El comunicat de campanya parla del fet que s'observen quatre camions a Torà i vuit a Castellfollit de Riubregós, que es bombardegen en picat i es metrallen.

¹³¹ El reconeixement havia d'anar acompanyat d'acció de bombardeig i metrallament sobre trànsit de vehicles, però no n'hi ha. Diu el comunicat de campanya que "al finalizar el servicio se observa en la última carretera [de Guissona a Biosca] tres coches ligeros y dos camiones a la sombra de los taludes. Por ser muy tarde y objetivo insignificante no se ametralla ni bombardea. Se observa que nuestras fuerzas han ocupado el pueblo de Guisona rebasándolo en dirección N. El pueblo está incendiándose".

21-1-1939	?	Reconeixement i bombardeig (? bombes de 50 i 100 kg) -2n servei-	Carretera de Torà a Solsona (circulació camions militars) ¹³²	Aviació Nacional/2 ^a <i>Brigada Aèrea/6^a</i> <i>Escuadra/Grups</i> 8G18 i 9G18 7 Caproni Ca-310	Candasnos (Osca)
21-1-1939	11:15	Vigilància i protecció, metrallament	Carretera de Torà a Solsona (trànsit vehicles)	Aviació Nacional/7 ^a <i>Escuadra/Grup</i> 2G3 2 Fiat Cr-32	Almenar (Segrià)
22-1-1939	?	Reconeixement	Entre Solsona i Torà	Aviació Nacional/2 ^a <i>Brigada Aèrea/2^a</i> <i>Escuadra</i>	Alfamén (Saragossa)
22-1-1939	7:55 – 9:10	Reconeixement	Carretera de Solsona, Torà, Calaf, Manresa i Igualada	Aviació Nacional/7 ^a <i>Escuadra/Grup</i> 2G3 2 Fiat Cr-32	Almenar (Segrià)
22-1-1939	?	Reconeixement	Carretera de Solsona a Torà (circulació vehicles)	Aviació Nacional/2 ^a <i>Brigada Aèrea/6^a</i> <i>Escuadra/Grups</i> 8G18 i 9G18 6 Caproni Ca-310	Candasnos (Osca)

Accions aèries de l'aviació republicana

Data	Hora	Acció	Lloc/Objectiu	Unitat/Tipus avió	Base
24-12-1938	14:30	Caiguda aparell	Proximitats de Guissona ¹³³	2a Esquadrilla 1 Polikarpov R-Z "Natatxa"	La Garriga (Vallès Oriental)

¹³² El comunicat de la 2^a *Brigada Aèrea Hispana* que es refereix a aquest segon servei de la 6a Esquadra indicava que "...*toda la carretera entre estos dos puntos puede considerarse con movimiento inusitado de camiones de orden de tres cientos. También circulación entre Llobera i el Milagro*".

¹³³ Caiguda Polikarpov R-Z "Natatxa" per combat amb tres grups de caces de l'aviació franquista, probablement de la 7a Esquadra, que prestaven un servei de protecció i vigilància dels S-79 que van bombardejar Guissona. Tripulants ferits i hospitalitzats a Cervera, a l'Hospital Militar del XVIII CE republicà. Aquesta acció, tot i tenir-la documentada en la data assenyalada, la trobem també ressenyada en la documentació governamental, però per al dia 24. Creiem que la primera és la bona.

14-1-1939	14:50 - 16:20	Bombardeig ¹³⁴ i metrallament (nuclis i con- centracions de tropa)	Ossó de Sió, Bellver i Mont-roig	Esquadra núm. 11/P.M., 1a i 4a Esquadrilles/ Grup 26; i 3a i 4a Esquadrilles/ Grup 21 17 Xatos (Poli- karpov I-15) i 9 Mosques (Polikar- pov I-16)	Xatos: Igualada i els Monjos (Alt Penedès) Mosques: Valls
15-1-1939	11:10 - 12:50	Reconeixe- ment	Carretera de Tàrrega a Cer- vera, voltants de Cervera i atrinxeraments propis de Granyanella i Granyena	Esquadra núm. 11/P.M., 1a i 4a Esquadrilles/ Grup 26; i 4a i 7a Esquadrilles/ Grup 21 17 Xatos i 7 Mosques	Xatos: Igualada i els Monjos (Vilafranca del Penedès) Mosques: Valls
15-1-1939	15:14 - 16:50	Bombardeig i metrallament (nuclis i con- centracions tropa)	Ossó de Sió, Bellver i les Pallargues	Esquadra núm. 11/1a i 4a Esqua- drilles/Grup 26; i 3a, 4a i 7a Esqua- drilles/Grup 21 12 Xatos i 17 Mosques	Xatos: Igualada i els Monjos (Vila- franca del Penedès) Mosques: Valls
16-1-1939	17:09 - 17:27	Metrallament	Sector de Cer- vera (posicions enemigues)	27 aparells entre Xatos i Mosques	Aeròdrom indeter- minat del Vallès Ori- ental o Barcelonès
17-1-1939	10:00 - 10:30	Reconeixe- ment	Sector Granye- na de Segarra, Ciutadilla i Guimerà	20 aparells entre Xatos i Mosques	Aeròdrom indeter- minat del Vallès Ori- ental o Barcelonès
19-1-1939	12:15 - 13:40	Combat aeri metrallament i bombardeig ¹³⁵	Est de Cervera i NW d'Iguala- da, sobre línies republicanes	Esquadra núm. 11/P.M., 1a i 4a Esquadrilles/ Grup 26; i 3a, 4a i 7a Esquadrilles/ Grup 21 17 Xatos i 13 Mosques	Aeròdrom indeter- minat del Vallès Ori- ental o Barcelonès

¹³⁴ Ens informa l'historiador David Íñiguez que els Xatos fan de caces bombarders, amb vuit petites bombes de 10 kg cadascuna, durant la batalla per Catalunya. Aquesta arma en aquests aparells s'havia usat amb anterioritat a Seròs. Són, però, només algunes esquadrilles de Xatos.

¹³⁵ La missió que s'encarregà a les unitats de caça republicanes en aquesta missió fou el bombardeig

19-1-1939	15:45	Reconeixement	Talavera i Bellmunt, entren per Aguiló i evolucionen també per Montargull	8 Xatos i 6 Mosques	Aeròdrom indeterminat del Vallès Oriental o Barcelonès
20-1-1939	8:00	Reconeixement	Sector de Calaf i est de Cervera	16 Xatos i 5 Mosques (cauen 2 xatos per foc bateries antiaèries franquistes)	Aeròdrom indeterminat del Vallès Oriental o Barcelonès
20-1-1939	13:00 - 13:22	Reconeixement	Sector de Sant Guim de la Rabassa i Santa Maria de Miralles (Anoia)	14 Xatos i 14 Mosques	Aeròdrom indeterminat del Vallès Oriental o Barcelonès

i metrallament dels pobles de Montpalau, Freixenet, Altadill i “...vértice del mismo nombre” segons el diari d’operacions de la 11a Esquadra. Recollim del mateix diari: “...reuniéndose en la vertical del camp y poniendo rumbo al objetivo a las 12 h. 20 mi [sic]. Al llegar la caza propia a las proximidades del objetivo tratan 4 monoplanos al parecer Fiat atacar a los Chatos impidiéndolo los Moscas, los cuales al descolgarse hacen huir al enemigo. Se ha bombardeado el pueblo de Freixenet y ametrallado en una pasada, cayendo las bombas en proximidades del mismo, no pudiendo continuar el ametrallamiento por presencia de unos 20 Fiat, varios Smith, y 20 trimotores Saboia [sic], tomando la iniciativa del combate la caza propia, atacando los Moscas a los Smith a los que persiguen hasta el suelo, viendo uno en fuerte picado echar mucho humo y muy denso, perdiéndolo de vista en unas nubes que había a unos 100 m. (?) de altura. Otro Smith al que atacó el Sgto. Escordo [sic] lo vió como caía en barrena y estrellarse contra el suelo en proximidades del pueblo de Guardiola [sic]. Los Chatos entablaron combate con los Fiat finalizando éste por huir el enemigo. A la última patrulla de Saboias [sic] le dieron los moscas [sic] varias pasadas. También la patrulla de grau [sic] atacó al O. [oest] de Cervera a 5 Saboias 79 a los que dispersó impidiendo bombardeasen...”. Vegeu més amunt el relat que de l’acció en fa el comandament de l’aviació de caça franquista a partir d’un esborrany del diari d’operacions dels grups 2G3 i 3G3. Hom constatarà la diferència pel que fa a les versions dels uns i els altres amb relació a la mateixa acció aèria.

5. *Després dels bombardejos: morts i destrucció*

Una valoració global pel que fa als costos materials dels bombardejos aeris exigiria un treball molt més acurat, municipi a municipi, en els indrets on sabem que es produïren accions aèries. Ho deixem per a més endavant. Tot amb tot, la capital comarcal, Cervera, concentrà pràcticament la totalitat de les destrosses hagudes dins nucli urbà. Són aquestes, doncs, les que centraran aquestes primeres ratlles sobre les conseqüències dels bombardejos d'aviació¹³⁶. També informem de les destrosses materials ocasionades en un dels bombardeigs aeris damunt la Manresana.

5.1. *Memòria de les destruccions*

Bombardeig de l'aviació franquista de dissabte 3 de desembre de 1938 sobre Cervera

El bombardeig seguí la línia des de la Torre de Jaume Camps i el Camp d'Esports fins al Centre Republicà. Afectà els descampats d'abans i del voltant de l'esmentada casa de Jaume Camps, el Camp d'Esports, la carretera de Tàrrega (actual av. de Catalunya), el magatzem de fusta de Josep Carcassona, el pati del molí de Ramon Gomà, el pati de l'Anton Bové, així com les cases i els patis posteriors de la carretera de Tàrrega, de Manuel Salvador, Joaquim Rossich, Mariano Alsinella, Francesc Fusté, Ernest Llobet, a més a més del taller (o garatge, com se'l coneixia) d'Agustí Riu. També la via del tren¹³⁷ i sis cases de

¹³⁶ Tot i que aquest article només ha abordat les accions aèries, cal documentar també un bombardeig d'artilleria damunt de Guissona, barri de Cap de Vila, el dia 20 de gener de 1939 a les 11 del matí, amb una víctima mortal i destrosses materials diverses. Agraïm les informacions de Salvador Casamitjana, Ramon Farré Verdés, Josep M. Llobet Portella, Josep Gual i Mercè Gomà, a més a més dels testimonis Agustí Batalla, Ramon Prats i Pere Pomés, recollits pel setmanari *La Veu de la Segarra* en les seves edicions dels dies 12 i 19 de desembre de 2008.

¹³⁷ Un informe d'agost de 1939 sobre la "*relación de bombardeos aéreos de que han sido objeto las estaciones de esta Demarcación por la Aviación Nacional*" indica que damunt la via del tren de Cervera hi caigué una bomba que hi causà destrosses a la via en una extensió d'uns 40 m, amb trencament de les vies i dels fils de la línia telefònica. També informa que quedà ensorrada la casa del sobreestant, que no hi hagué desgràcies personals [a la via, és clar] i que la interrupció del pas del tren durà 7 hores. *Ufficio Storico dell'Aeronautica Militare, Operazioni Militari sulla Spagna*, Lligall 32, *Raccolta fotografica bombardamento obiettivi vari*.

la carretera de Vallfogona de Riucorb, el començament del passeig del Portalet, l'església de l'Hospital i tots els voltants del Mas del Codina, al nord de la via del tren (entre aquesta i l'actual av. del Mil·lenari), els voltants del magatzem de la casa Cros, sense tocar-lo, i els dos locals del Centre Republicà, a banda i banda del passeig de l'Estació, aleshores de Prat de la Riba, que també patí els estralls de les explosions.

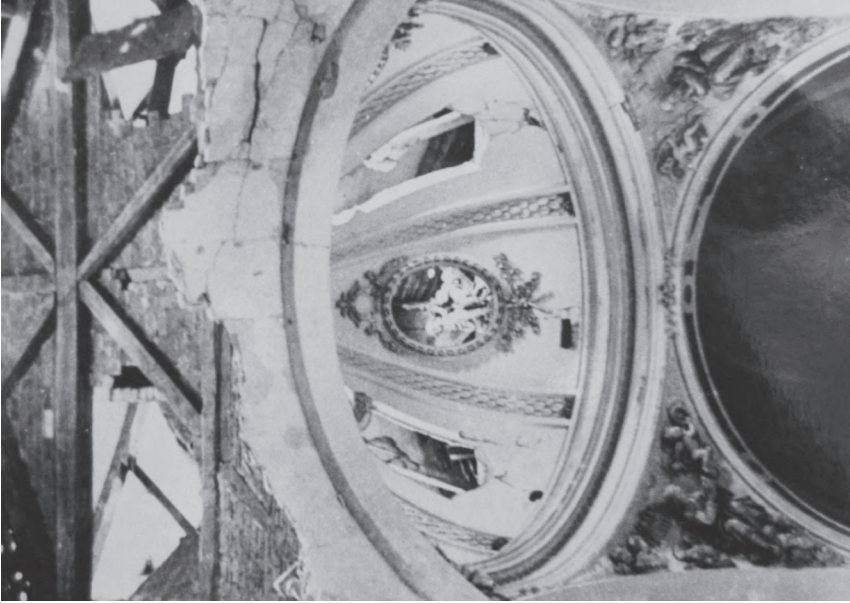
Bombardeig de l'aviació franquista de dimarts 27 de gener de 1938 sobre la Manresana

El bombardeig seguí la línia d'oest a est damunt el nucli de la Manresana. L'acció destruï completament la Casa de la Vila, aleshores utilitzada com a biblioteca, farmàcia militar i residència de metges militars. També derruï cal Simon i cal Pere Carulla. Algunes bombes caigueren en descampats abans d'arribar al nucli de la Manresana, i afectaren uns cups de cal Quicono i l'era de cal Peretó. No provocà morts.

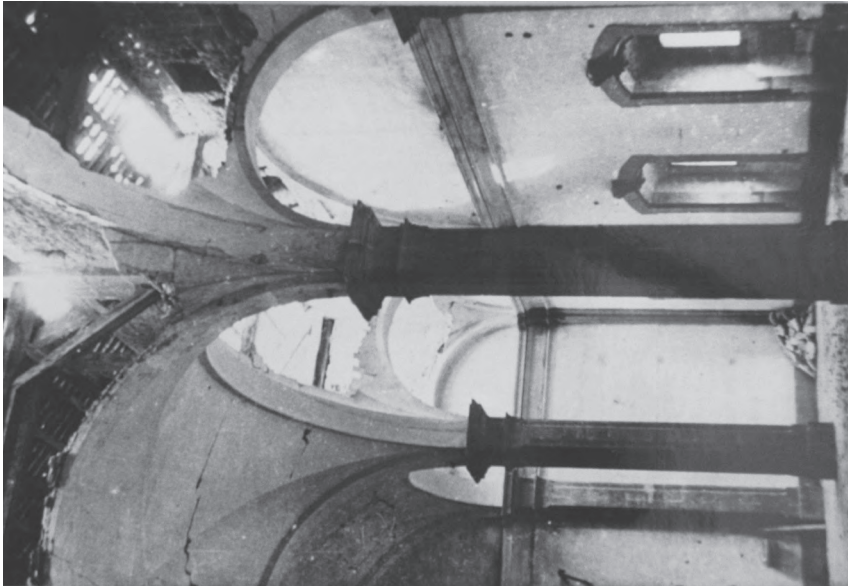
Bombardeig de l'aviació franquista de diumenge 1 de gener de 1939 sobre Cervera

El bombardeig seguí la línia que va del passeig del Portalet fins al tossal de les Forques. Afectà, al carrer Combat, les cases del Tàssies, de Pere Aldabó i de Josep Serra¹³⁸, la plaça Madoz (avui plaça Universitat), els patis i el paranimf de la Universitat, la carretera de Madrid a França, el clot del Vilalta, els bancals del Sàrries, el tros del Jaume Tella i el tossal de les Forques.

¹³⁸ La documentació republicana informa que l'acció destruï dos edificis i que causà víctimes. AHEA, A-153, *Boletín de Información* n° 1.

Teulades i cúpula del Paramif de la Universitat destrossades pel bombardeig. Fons Gómez Grau.

Interior del Paramif amb les voltes destruïdes per l'efecte de les bombes. Fons Gómez Grau.

Bombardeig de l'aviació franquista de dijous dia 5 de gener de 1939 sobre Cervera

El bombardeig seguí la línia des del començament del carrer Barcelona fins més o menys la meitat del carrer Major. Afectà el pati del Corell, cal Belo, el començament del carrer Major, l'església de Sant Agustí i les cases d'Agustí Planes i de Jaume Pipó (cal Ratolí).

Bombardeig de l'aviació franquista de diumenge 15 de gener de 1939 sobre Cervera

Els estralls provocats pels bombardeigs es localitzaren al nord de la ciutat, per sobre i per sota la via del tren, seguint la línia des de la carretera de Guissona al Mas del Rosa. Afectà el descampat davant el corral de cal Casamitjana, els camps del darrere dels magatzems de la via, la torre i els patis del Sindicat, la fàbrica de galetes la Palma, la via del tren, el descampat del camí del Solsona fins a la carretera de Sant Ramon, el Mas del Rosa i la cabana de volta del Peret del Castell.

5.2. Memòria de les víctimes

Amb relació als costos humans, el nombre total de víctimes mortals causades en els diferents bombardeigs sobre la Segarra i de les quals tenim notícia, siguin identificades o no, puja a setanta-sis, de les quals més del 50 per cent caigueren en el bombardeig aeri sobre Cervera del dia 3 de desembre de 1938¹³⁹. La comarca, en el seu conjunt, ocuparia el quart lloc de la demarcació de Lleida

¹³⁹ D'aquests setanta-quatre morts, vint-i-sis els comptabilitzem deduïnt-los a partir dels dietaris de dos testimonis d'excepció com foren l'arxiver Frederic Gómez Gabernet i Mn. Josep Arques per un cantó, i del record i el testimoni de Salvador Casamitjana i de Ramon Farré. El dos primers ens deixaren sengles escrits que informen del nombre de víctimes del bombardeig del 3 de desembre sobre Cervera. Frederic Gómez diu que "es calcula en unes 40 persones mortes i unes 60 de ferides..." i mentre que Mn. Josep Arques coincidia en la xifra quan afirma que "en la població ocasionà el bombardeig més de quaranta víctimes". Salvador Casamitjana ens ha informat del sis soldats que moren a la cabana del Peret del Castell, i finalment Ramon Farré de les quatre de la Manresana, en un descampat. ACSG, "Records de la guerra de 1936-1939", de Mn. Josep Arques; Dietari de Frederic Gómez Gabernet (1936-1939). Hauria estat possible precisar moltíssim més sobre el nombre total de víctimes, així com la seva identificació, també les destrosses ocasi-

en nombre de víctimes, darrere del Segrià, les Garrigues i l'Urgell¹⁴⁰. La xifra, però, tot i que molt aproximada pel que fa a víctimes civils es podria veure incrementada si poguéssim identificar totes les víctimes militars republicanes que moriren defensant la línia L-2 o emprenent la retirada, les unitats de les quals foren insistentment atacades sobretot durant la primera quinzena de gener de 1939. Molt més difícil és, sens dubte, establir el còmput total de ferits que només a Cervera, en el bombardeig aeri del dia 3 de desembre, ja pujava a la seixantena, segons Gómez Gabernet. D'aquestes setanta-sis víctimes mortals, setanta-quatre moriren a causa de l'aviació franquista i dues com a conseqüència de l'artilleria republicana, mentre que del total de víctimes, deu eren militars¹⁴¹. Les morts civils –un contingent indeterminat, però que podria atansar-se a la desena– es correspondrien amb refugiats i desplaçats de guerra que tenien residència eventual a Cervera. Si ens fixem en el lloc de la mort, del total de víctimes a la comarca, seixanta-cinc perden la vida en bombardejos damunt la ciutat de Cervera i el seu terme; les onze restants es reparteixen entre el terme de l'Aranyó (1), la Manresana (4), Guissona (3), Sant Guim de Freixenet (1), terme de Sant Pere dels Arquells (1), i el terme de Sant Antolí i Vilanova (1). Per sexes i edats, entre les víctimes identificades, vint-i-tres són homes mentre que vint-i-vuit són dones; d'aquests –entre els que hi consta l'edat– tretze tenien entre 2 i 16 anys, deu entre 25 i 45 anys, disset entre 46 i 64 anys, i finalment cinc entre 66 i 87 anys.

onades, si no hagués desaparegut el sumari o expedient dels bombardejos aeris sobre Cervera concernents al Jutjat de Primera Instància i Instrucció de Cervera després que el nou règim sorgit de la seva victòria a la Guerra Civil n'obligués la desaparició, tant a Cervera com en totes aquelles poblacions de la geografia catalana que foren bombardejades. Als fons de les audiències territorials, a on també n'hi hauria d'haver quedat un expedient, tampoc no s'han conservat. Aquesta documentació hauria aportat una informació importantíssima per a l'estudi dels bombardejos aeris sobre Catalunya però sobretot per establir el còmput exacte de víctimes mortals i de ferits, així com de destrosses materials.

¹⁴⁰ En una obra anterior, dèiem que el nombre de víctimes mortals causades pels bombardeigs a la Segarra no hauria estat pas inferior als 90. Comptabilitzàvem, en aquell cas i erròniament, vuit morts que són registrats a Cervera i altres set a Sant Guim de Freixenet. Totes aquestes víctimes van ser descarregades a Cervera i Sant Guim, per a ser enterrades, del Tren Hospital núm. 20. Les dates de la mort d'aquestes víctimes eren el dia 5 d'abril i alguns dies posteriors, i el lloc de veïnatge d'algunes d'elles, Anglesola. Aquestes circumstàncies ens van fer adonar que eren víctimes del bombardeig de l'aviació franquista damunt Anglesola, Vilagrassa i Tàrraga del dia 5 d'abril, i no d'un bombardeig a Cervera o Sant Guim. OLIVA, 2008, 38. Pel que fa a les comarques del Segrià i l'Urgell, la identificació de les víctimes pel que fa al lloc de veïnatge o residència es féu a partir de la divisió comarcal de 1936. SOLÉ SABATÉ; VILLARROYA, 1986, apèndix.

¹⁴¹ Sis moriren a Cervera trobant-se refugiats prop del Mas del Rosa i altres quatre a prop de la Manresana, en un parc mòbil de l'Exèrcit de l'Est instal·lat en un bosquet proper. D'aquestes morts en tenim notícia gràcies al testimoni de Salvador Casamitjana i de Ramon Farré.

Heus ací la llista nominal de víctimes mortals identificades en diferents accions aèries, de bombardeig i metrallament, viscudes a la Segarra ara fa poc més de setanta anys:

Bombardeig de l'aviació franquista de dimarts 5 d'abril de 1938 sobre els Comtals

<i>Nom i cognoms</i>	<i>Edat</i>	<i>Data mort</i>	<i>Origen/Veinatge</i>
José Zarzoso	--	5/4/1938	---

Bombardeig de l'aviació franquista de dimecres 5 d'octubre de 1938 sobre l'aeròdrom de l'Aranyó

<i>Nom i cognoms</i>	<i>Edat</i>	<i>Data mort</i>	<i>Origen/Veinatge</i>
Josep Pont Estany ¹⁴²	46	9/10/1938	Tàrraga/Tàrraga

Bombardeig aviació franquista de dissabte 3 de desembre de 1938 sobre Cervera

<i>Nom i cognoms</i>	<i>Edat</i>	<i>Data mort</i>	<i>Origen/Veinatge</i>
Francesca Aguilar Badia	--	4/12/1938	---
Francesc Badia	60	3/12/1938	---
Jaume Bonet Cercós	38	3/12/1938	---
Elena Campderrós Cònsul	50	3/12/1938	Tarragona/Cervera
Àngela Cassà Baltasar	57	4/12/1938	Girona/Cervera
Brisdeta Fusté Pont	14	3/13/1938	Cervera/Cervera
Maria Fusté Pont	11	3/12/1938	Cervera/Cervera
Martí Gabarró Figueres	76	3/12/1938	Guàrdia-Lada/Cervera
Maria Gassó Planes	--	3/12/1938	Cervera/Cervera

¹⁴² La víctima es troba inscrita al Registre Civil de Cervera, on consta que morí a l'Hospital Militar del XVIII Cos d'Exèrcit, com a conseqüència de les ferides de metralla causades per l'aviació. L'únic bombardeig que es produí en aquestes dates a la Segarra fou el 5 d'octubre, per tant quatre dies abans de la seva mort, i fou damunt el camp d'aviació de l'Aranyó, que n'era l'objectiu.

Pepita Huguet Casas	15	3/12/1938	---
Rosa Llombart Clua	2	3/12/1938	---
Paisà sense identificar	Uns 40 a.	3/12/1938	---
Dolors Palou Trilla	47	3/12/1938	Cervera/Cervera
José Quílez Royo	37	3/12/1938	Saragossa/Tàrrrega
Josep Ribera Minguet	64	3/12/1938	Ivars d'Urgell/---
Aurora Rosich Anguera	2	20/12/1938	Cervera/Cervera
Enric Rosich Anguera	10	3/12/1938	Cervera/Cervera
Valentí Sabater Baiges	50	3/12/1938	---
Martín Salcedo Borra	63	10/12/1938	Ayerbe (Osca)/Cervera
Alfred Salvadó Palou	12	3/12/1938	Cervera/Cervera
Antoni Salvadó Palou	10	3/12/1938	Cervera/Cervera
Ramona Salvadó Palou	7	2/12/1938	Cervera/Cervera
Pascual Sancho Tejero	--	3/12/1938	---
Jaume Torres Gassó	--	3/12/1938	Cervera/Cervera
Una nena sense identificar	Uns 2 anys	3/12/1938	---
Julio Yust Terrer	38	3/12/1938	Saragossa/Barcelona

I unes catorze víctimes mortals més sense identificar, segons el testimoni de Frederic Gómez Gabernet i de Mn. Josep Arques, a més a més d'una seixantena de ferits.

Bombardeig de l'aviació franquista de dimecres 21 de desembre de 1938 sobre Guissona

<i>Nom i cognoms</i>	<i>Edat</i>	<i>Data mort</i>	<i>Origen/Veïnatge</i>
Ramon Mingot Creus	56	21/12/1938	Guissona/Guissona
Maria Ribera Camats	56	21/12/1938	Florejacs/Guissona

Bombardeig de l'aviació franquista de dijous 29 de desembre de 1939 sobre la Manresana

<i>Nom i cognoms</i>	<i>Edat</i>	<i>Data mort</i>	<i>Origen/Veïnatge</i>
----------------------	-------------	------------------	------------------------

Almenys quatre soldats no identificats

Bombardeig de l'aviació franquista de diumenge 1 de gener de 1939 sobre Cervera

<i>Nom i cognoms</i>	<i>Edat</i>	<i>Data mort</i>	<i>Origen/Veinatge</i>
Pere Aldabó Raich	66	1/1/1939	Cervera/Cervera
Cecília Centelles Trilla	62	1/1/1939	Vergós de Cervera/Cervera
Maria Aldabó Centelles	33	1/1/1939	Cervera/Cervera
Ramona Aldabó Centelles	25	1/1/1939	Cervera/Cervera
Teresa Aldabó Centelles	29	1/1/1939	Cervera/Cervera
Montserrat Cintora Aldabó	2	1/1/1939	Cervera/Cervera
Nicasi	--	3/1/1939	Agramunt/Agramunt
Josep Serra Grau	--	1/1/1939	Sanatija/Cervera
Francesc Trullols Tarruell	87	7/1/1939	Cervera/Cervera

Bombardeig aviació franquista de dijous 5 de gener de 1939 sobre Cervera

<i>Nom i cognoms</i>	<i>Edat</i>	<i>Data mort</i>	<i>Origen/Veinatge</i>
Josep Elies Lluelles	50	5/1/1939	Cervera/Cervera
Vicenta Estevanera	62	7/1/1939	Barcelona/Cervera
Carme Pla Vicens	6	8/1/1939	Agramunt/---
Zoila Santigosa Pahissa	68	7/1/1939	Barcelona/Cervera
Concepció Secanell Tomàs	16	5/1/1939	Montornès de S./Cervera

Bombardeig de l'aviació franquista de dijous 12 de gener de 1939 sobre la carretera de Madrid a França, a l'alçada de Mas d'en Perelló, entre Sant Pere dels Arquells i els Hostalets

<i>Nom i cognoms</i>	<i>Edat</i>	<i>Data mort</i>	<i>Origen/Veinatge</i>
Marina Pinós Vilanou	28	12/1/1939	Agramunt/Agramunt

Bombardeig de l'aviació franquista de diumenge 15 de gener de 1939 sobre Cervera

<i>Nom i cognoms</i>	<i>Edat</i>	<i>Data mort</i>	<i>Origen/Veïnatge</i>
Francesc Asbert Solé	60	15/1/1939	Tàrrega/Cervera
Ramona Asbert Esteve	28	15/1/1939	Tàrrega/Cervera
Carne Font Oliva	56	16/1/1939	Cervera/Cervera
Josep Molins Larré	36	18/1/1939	Balaguer/Cervera

I almenys sis soldats més no identificats que s'hi havien refugiat

Metrallament aviació franquista de diumenge 15 de gener de 1939 sobre la carretera de Madrid a França, dins terme de Sant Antolí

<i>Nom i cognoms</i>	<i>Edat</i>	<i>Data mort</i>	<i>Origen/Veïnatge</i>
Joan Llonch Puig	48	15/1/1939	Terrassa/Terrassa

Metrallament de l'aviació franquista de dimarts 17 de gener de 1939 sobre Sant Guim de Freixenet

<i>Nom i cognoms</i>	<i>Edat</i>	<i>Data mort</i>	<i>Origen/Veïnatge</i>
Joan Torres Pont	62	17/1/1939	Castellnou d'O./Sant Guim de Freixenet

Bombardeig de l'artilleria republicana de divendres 20 de gener de 1939 sobre Guissona

<i>Nom i cognoms</i>	<i>Edat</i>	<i>Data mort</i>	<i>Origen/Veïnatge</i>
Plàcid Oliva Alsina	73	20/1/1938	Guissona/Guissona

Volem acabar l'article amb les notes colpidores que deixà escrites Frederic Gómez Gabernet el diumenge dia 4 en què descriu l'acte d'enterrament de les víctimes: “(...) Fou anunciat a 2/4 de cinc a la plaça de Sta. Anna, no posant-se la comitiva en moviment fins a entrada de fosc, amb el següent ordre tres camions amb les caixes coberts [sic] de banderes de la República i banderes catalanes custodiats de varis soldats armats; segueix els familiars de les víctimes, en nombre considerables [sic], les autoritats militars i civils i una gentada immensa [sic]. Arribats al cementiri el Jutge del Jutjat de Primera Instància feu un sentit i brillant discurs i entre altres coses recomanà molta unió i germanor i que tot-hom [sic] es dedicués a la construcció de refugis ja que probablement Cervera seria una de les ciutats que es veuria obligada a sofrir potser una de les batalles més fortes que s'hagin pogut registrar en l'actual guerra, guerra que no volem, però que tenim que sofrir-la. Durant tot el dia s'han vist nostres carrers molt desanimats. Al migdia hi ha hagut toc d'alarma”¹⁴³. El convenciment que a Cervera s'havia de lliurar una de les batalles més importants de la guerra s'havia anat creant en els mesos anteriors a la data del primer bombardeig, ho hem pogut constatar en alguna de les informacions arribades a mans dels serveis de l'espionatge franquista, com hem vist més amunt. És cert que Cervera concentrava un gran nombre de serveis militars de rereguarda i era un important nus de comunicacions –per aquest motiu es fortifica tan intensament dins l'anomenada L-2– però ignorem si aquesta suposició no tenia un component de llegenda urbana més que no pas una possibilitat real que així fos, avançant-se als esdeveniments. Sigui com sigui, l'extraordinari esforç de fortificació de la línia L-2, més encara en el tram que va des de les Pallargues fins a Fonolleres, dins l'àmbit d'actuació de l'Exèrcit de l'Est, i a partir d'aquí de l'Exèrcit de l'Ebre –del qual tenim molta menys informació–, no serví per contenir l'exèrcit rebel el dia 16 de gener de 1939, ni tan sols poder-hi fer front, atès que pràcticament ja no quedava exèrcit per defensar-la.

¹⁴³ ACSG, Dietari de Frederic Gómez Gabernet (1936-1939).

ARXIUS I FONDS

- Arxiu de l'Associació d'Aviadors de la República (ADAR Barcelona).
- Arxiu Comarcal de la Segarra (ACSG) Cervera.
- Archivo General Militar de Ávila* (AGMAV).
- Archivo Histórico del Ejército de l'Aire* (AHEA). Villaviciosa de Odón (Madrid).
- Fons Jutjats Registre Civil de Cervera.
- Ufficio Storico dell'Aeronautica Militare* (Roma).

BIBLIOGRAFIA

- ALBERTÍ, Santiago; ALBERTÍ, Elisenda. *Perill de bombardeig! Barcelona sota les bombes (1936-1939)*. Barcelona: Albertí, editor, 2004.
- ALCOFAR NASSAES, José Luis. *La aviación legionaria en la Guerra Española*. Barcelona: editorial Euros, 1975.
- BRESÓ CASTELLS, Jaume. *Retalls d'una vida*. Barcelona: Edicions El carro del sol, 2000.
- CAMPS, Judit; OLCINA, Emili. *Les milícies catalanes al front d'Aragó (1936-1937)*. Barcelona: Laertes, 2006.
- CARBONELL FITA, Pere. *Entre la vocació i el deure. Un estudiant de mestre a l'artilleria de l'Exèrcit Popular (1936-1939)*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2002.
- CLOSA, Francesc. *Dossier sobre la base d'instrucció del XVIII Cos d'Exèrcit republicà a Pujalt*, inèdit (sense data).
- COBERÓ COBERÓ, Jaume. *Història contemporània de la Vila de Torà*. Torà: l'autor, 1998.
- DOMÈNECH, Xavier; ZENOBI, Laura. *Quan plovien bombes. Els bombardeigs i la ciutat de Barcelona durant la Guerra Civil*. Barcelona: Ciutat del Coneixement, Ajuntament de Barcelona i Museu d'Història de Catalunya, 2007.
- ENGEL, Carlos. *Estrategia y táctica en la guerra de España 1936-1939*. Madrid: Almena, 2008.
- FERRER VERDÉS, Ramon; VIDAL LLAVALL, Miquel. *Sant Ramon. Recull històric*. Col·lecció Viles i Ciutats 13. Lleida: Diputació de Lleida, 1992.
- GALÍ, Raimon. *Signe de contradicció. (6) El X Cos d'Exèrcit i la caiguda d'Aragó*. Barcelona: Barcelonesa d'Edicions, 1994.
- GALITÓ, P.; GIMENO, M.; PITA, R.; TARRAGONA, J. *Les batalles del Segre i la Noguera Pallaresa. L'atac final contra Catalunya (abril-desembre del 1938)*. Lleida: Pagès editors, 2006.
- GARCÍA LACALLE, Andrés. *Mitos y verdades. La aviación de caza en la guerra*

española. México: Ediciones Oasis, 1973.

-GESALÍ BARRERA, David. *L'aeròdrom 329. Montornès del Vallès i l'aeronàutica en la Guerra Civil española*. Montornès del Vallès: Ajuntament Montornès del Vallès/ Publicacions Abadia Montserrat, 2008.

-ÍÑIGUEZ, David. *El vesper de la Gloriosa. L'aviació republicana*. Calafell: Llibres de Matrícula, 2002.

-MARTINEZ BANDE, José Manuel. *La campaña de Cataluña*. Madrid: Editorial San Martin, 1979.

-MARTINEZ BANDE, José Manuel. *La batalla del Ebro*. Madrid: Editorial San Martin, 1988.

-OLIVA LLORENS, Jordi. *Els morts per la Guerra Civil a la Segarra. Víctimas de la Guerra Civil en la Segarra*. [en línia] <<http://www.mailxxi.com/guerracivil/>> [juliol 2005].

-OLIVA LLORENS, Jordi. *Línia L-2. Itinerari pels espais de la Guerra Civil a la Segarra*. Lleida: Pagès Editors, 2008.

-PEREA CAPULINO, Juan. *Los culpables. Recuerdos de la guerra 1936/1939*. Madrid: Flor del Viento Ediciones, 2007.

-PUJADÓ i PUIGDOMÈNECH, Judit. *Contra l'oblit: els refugis antiaeris a poble a poble*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2006.

-RAMON, Ramon. "La Segarra als segles XIX i XX", a *Història Gràfica de la Segarra*. Cervera: Centre Municipal de Cultura i Consell Comarcal de la Segarra, 2001.

-RAZQUIN CARULLA, Ramon M. (director), *Postals de Cervera. De 1903 a 1936*. Cervera: Centre Municipal de Cultura, 2008.

-SAIZ CIDONCHA, Carlos. *Aviación republicana. Historia de las Fuerzas Aéreas de la República Española (1931-1939)*. Tomo II, *Desde la ofensiva de Vizcaya hasta las ofensivas de Levante y Extremadura*. Tomo III, *Desde la Batalla del Ebro hasta el final de la guerra*. Madrid: Almena, 2006.

-SALAT i TARRATS, Joan. "Fent memòria", a *Segarra [Cervera]* (primera quinzena novembre 1996) núm. 1226.

-SALAS LARRAZABAL, Jesús. *Guerra Aérea 1936/39. El desenlace*, vol. IV. Madrid: Servicio Histórico y Cultural del Ejército del Aire, 2003.

-SALAS LARRAZABAL, Ramón. *Historia del Ejército Popular de la República*; vol. III, *De la ofensiva de Brunete (junio de 1937) a la batalla de Aragón y la división de la zona republicana con la llegada de los nacionales al Mediterráneo*; vol. IV, *De la batalla de Levante al final de la guerra*. Madrid: La Esfera de los Libros, 2006.

-SOLÉ i SABATÉ, Josep M.; VILLARROYA i FONT, Joan. *Catalunya sota les bombes (1936-1939)*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1986.

-VILLARROYA i FONT, Joan. *Els bombardeigs de Barcelona durant la Guerra Civil (1936-1939)*. Barcelona: Regidoria de Drets Civils i Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1999.